

ЛЕКЦІЇ З УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ

Доцент Дрогобицька О.Я.

Лекція 1.
СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ
ЯК САМОСТІЙНОЇ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ.
ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ
(2 год.)

1. Предмет і об'єкт української етнології.
2. Становлення української етнології.
3. Джерела етнологічних досліджень.
4. Методи етнологічних досліджень.

Мета: на основі найновіших сучасних вітчизняних та зарубіжних праць розкрити предмет і об'єкт української етнології, визначити процес становлення її як науки, проаналізувати джерела та методи етнологічних досліджень.

Вступ: Серед гуманітарних дисциплін важливе місце займає етнологія. Не завжди дослідникам вдається дати точне визначення цієї науки, а також предмету її дослідження. Тому в енциклопедичних виданнях, підручниках та монографіях можна знайти відмінні, хоча і дещо близькі дефініції. Ми ж виходимо з того, що етнологія – це наука, яка вивчає процес виникнення і формування етносів, територію їхнього розселення, побут, традиційну матеріальну і духовну культуру, а також антропологічні риси народів світу.

1. Предмет і об'єкт української етнології.

Назва етнологія походить від грецьких слів етнос – народ і логос – вчення, тобто етнологія – це наука про етнос. Основним об'єктом етнологічного дослідження є етноси, тобто відповідно до найпоширенішого сучасного тлумачення цього грецького слова – народи, нації та їх частки – етнічні й етнографічні групи.

Виходячи зі світової та вітчизняної етнологічної традиції, **українська етнологія** вивчає такий комплекс проблем:

- виникнення і формування українського етносу (етногенез) та його місце в етнічній картині світу;
- антропологічні особливості українського народу;
- процеси розселення та міграції етнічних спільнот, що в різний час пе-

ребували на території України;

- формування української етнічної території та її історико-етнографічне районування;
- розвиток матеріальної і духовної культури українського етносу, а також його психологічні особливості;
- систему життєдіяльності та адаптацію етносу до природного (екологічного) середовища;
- систему взаємозв'язків та взаємозалежності українського етносу з іншими народами, а також загальне і специфічне в їхній культурі та побуті;
- демографічні процеси розвитку українського етносу (етнодемографія).

2. Становлення української етнології.

Питання про початок української етнології й досі дискусійне:

- 1) Дослідник М. Сумцов вважав за рубіжну точку **1777 р.** (поява першої спеціально етнографічної праці **Г.Калиновського «Описание свадебних украинских простонародних обрядов»**);
- 2) Дослідник О. Пипін не вважав Г.Калиновського за українського етнографа, бо вказана робота написана на російській мові. За ним першим українським етнографом був князь **Н. Цертелєв**. Цієї думки дотримувався і О. Огоновський. **Микола Андрійович Цертелєв (Церетелі)** (1790–1869) у 1819 р. в Санкт-Петербурзі надрукував книгу **«Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень»**, куди увійшло 9 дум та одна історична пісня. М. Цертелєв був одним із перших діячів культури, хто схвально відгукнувся про самостійність і високий розвиток української мови.
- 3) В. Доманицький вважав першим укр. етнографом **Зоріана Доленгу-Ходаковського (справжнє прізвище Адам Чарноцький (1784 – 1825))**, збирача українських, російських, білоруських, польських пісень). У 1974 р. опубліковано **«Українські народні пісні у записах Зоріана Доленги-Ходаковського»** (1876 текстів). Записав понад 2 тисячі пісень, з них майже 50% весільні пісні (918).

Отже, рубіжною епохою в становленні етнології як самостійної галузі знань була доба романтизму. Зокрема, українське національне відродження спонукало українських видатних діячів дати відповідь на питання “хто вони є”. Діячі «Руської Трійці» і представники Кирило-Мефодіївського товариства, хлопомани і громадівці це питання вважали одним із головних.

3. Джерела етнологічних досліджень.

Предмет і завдання етнології зумовили активне використання результатів археології, історії, лінгвістики, етнографії, психології, географії та ін.

Археологічні матеріали

Результати і характер життєдіяльності численних етнічних спільнот відбилися у матеріальних залишках, пошуком, нагромадженням, розшифруванням і класифікацією яких займається археологія. Ці старожитності становлять головне джерело про етногенетичні процеси у найдовший період розвитку людства – «доісторичну» (неписемну) добу.

Археологічні матеріали – знаряддя праці, зброя, побутові й культові речі, поселення та могильники, дозволяють вивчати не лише рівень виробничої культури, побуту, але й характер та особливості світоглядних уявлень, вірувань, звичаїв і суспільної організації етнічних спільнот (анімізм, фетишизм, тотемізм).

Пам'ятки писемності.

Писемні джерела поділяються на опубліковані і неопубліковані. Серед писемних джерел виділяємо: 1) офіційні матеріали (майнові документи; родинні документи, тестаменти, церковні документи про народження, одруження, смерть, повістки до армії, повістки про смерть, документи парубоцьких і дівочих гуртів, шкільні документи); 2) матеріали приватного походження (мемуари, листування, автобіографії).

Етнографічні та фольклорні матеріали.

Важливе значення мають етнографічні старожитності, умовно їх можна поділити на 2 групи:

- прями, що безпосередньо стосуються сучасних народів,
- побічні, які є збереженням певних архаїчних пережитків серед сучасних спільнот.

Етнологія активно використовує дані **антропології** – науки про походження й еволюцію людини, утворення рас; **палеозоології** – науки, що вивчає давніх (вимерлих) тварин; **палеоботаніки** – науки про викопні рослини.

Дані історії та географії (можна дослідити вплив клімату на характер етносу).

Дані лінгвістики – вивчення топоніміки населених пунктів.

Дані психології при вивченні етнопсихологічних особливостей етносів чи окремих етнографічних груп.

Таким чином, етнологія активно використовує не тільки дані історії і етнографії, а й інших суміжних дисциплін, серед яких перше місце займають археологія, лінгвістика, психологія, географія та ін.

4. Методи етнологічних досліджень

Метод – це сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих розв'язанню конкретного завдання.

Розрізняють такі методи: *філософські* (метафізичний та діалектичний); *загальнонаукові* (аналіз, синтез, індукція, дедукція, історичний, логічний, системно-структурний); *спеціально-наукові* і *конкретно наукові* (наприклад, радіовуглецевий аналіз).

Метод *реконструкції пережитків* достатньо повно розробив **Е.Тайлор**. Під пережитками він розумів *«ті обряди, звичаї, уявлення, котрі, будучи в силу звички перенесені з однієї стадії культури, якій вони властиві, в іншу, більш пізню, є живими свідченнями або пам'яткою минулого»*.

Види польових досліджень:

- *спостереження, опитування старожилів (бесіда, інтерв'ю, анкетування), фотофіксація.*

Кожна річ, віднайдена у ході польових досліджень, повинна мати пояснювальну записку. Для цього до кожної речі слід пришити клаптик білої тканини або

прив'язати дерев'яну етикетку, на якій зазначити місцеву назву річі, звідки вона походить, приблизний час виготовлення, кому належала, з якими подіями пов'язана, хто її знайшов.

Польові записи слід оформляти наступним чином: назвати від кого записано (прізвище, ім'я, по-батькові), рік народження, місце народження, заняття, освіта, місце проживання і з якого часу респондент проживає у даній місцевості, хто записав – прізвище, ім'я, по-батькові, освіта, домашній адрес, дата і місце запису.

Висновки: своєрідність кожної науки, як відомо, визначається її власним предметом вивчення і методами дослідження. З початку становлення етнології як науки й по теперішній час наскрізними темами досліджень у галузі української етнології є генезис українців, їхня матеріальна та духовна культури, етнопсихологічні особливості, антропологічний склад, специфіка міжетнічних відносин з представниками інших етносів тощо. Для вивчення цих та інших питань українська етнологія використовує широкий комплекс джерел (даних археології, антропології, палеоботаніки, етнолінгвістики, фольклористики, географії тощо) та чималий арсенал методів (метод реконструкції пережитків, типологізації, порівняльно-історичний метод, польові дослідження).

Питання для самоперевірки:

1. Хто започаткував українську етнологія як науку?
2. Дайте визначення термінам «українознавство», «етнологія»?
3. Хто започаткував метод реконструкції пережитків?
4. Які особливості «ідеологічного» чи радянського етапу розвитку вітчизняної етнології?
5. Художні твори яких авторів можуть використовуватися як джерела етнологічних досліджень?

Література:

Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К.: Довіра: Генеза, 1996.

Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження. – Львів, 2008. – 288 с.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://toloka.hurtom.com/viewtopic.php?t=52605>

Програма, запитальники та методичні поради дослідникам народної культури України / Упор. Л. Орел, К. Міщенко. – К.: ІСДО, 1995. – 232 с. Режим доступу: http://etnos.ho.ua/books_narod.htm

Паньків М. Організація польових досліджень з етнографії (для студентів історичного факультету та краєзнавців): Методичний посібник. – Івано-Франківськ, 2005. – 124 с.

Петров В. Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії та фольклористці XIX – XX століття // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 4. – С. 70 – 74.

Одарченко П. Національне відродження України і розвиток фольклористики та етнографії в XIX та на початку XX ст. // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 4. – С. 44 – 49.

Українська минувшина. – К., 1993. – 256 с. Режим доступу: <http://etno.uaweb.org/mynuvshyna>

Лекція №2.
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ
(2 год.)

1. Передумови становлення української етнології наприкінці XVIII ст.
2. Південно-західний відділ Російського географічного товариства – перша академічна наукова установа в Україні.
3. Етнографічна діяльність НТШ.
4. Етнологічна діяльність ВУАН.
5. Українська радянська етнографічна наука.
6. Розвиток української етнології в кінці XX – на початку XXI ст.

Мета: проаналізувати процес розвитку етнологічних знань від кінця XVIII ст. до початку XXI століття, а саме: визначити передумови становлення української етнології, простежити діяльність Південно-західного відділу Російського географічного товариства, етнографічну роботу Наукового товариства імені Т.Шевченка, ВУАН, особливості розвитку радянської та сучасної етнологічної науки.

1. Передумови становлення української етнології наприкінці XVIII ст.

Поштовхом до вивчення побуту українців стали ліквідація Гетьманства (1764 р.) і Запорозької Січі (1775 р.). У цей час в зарубіжній літературі у 1791 р. (Нюрнберг) з'являється термін етнографія. 1777 р. – поява першої спеціально етнографічної праці Г. Калиновського “Описание свадебних украинских простонародних обрядов”.

Великий внесок у розвиток етнології здійснив у цей час Зоріян Доленга-Ходаковський (Адам Чарноцький (1784 – 1825)). У 1974 р. опублікував „Українські народні пісні у записах Зоріана Доленги-Ходаковського” (1876 текстів). Записав понад 2 тис. пісень.

Поширюючи на українські терени загальноімперський адміністративно-територіальний устрій, що було одним із кроків на шляху до остаточної ліквідації автономного устрою Гетьманщини у складі Російської імперії, 1779 р. Катерина II

наказала генерал-губернатор П. Рум'янцеву розпочати підготовку до створення в межах Лівобережної України трьох намісництв – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського. Задля рівномірного поділу на намісництва і повіти, а також з метою з'ясування їхнього соціально-економічного потенціалу необхідно було провести облік людності краю, здійснити його всебічне ґрунтовне обстеження і опис. Це завдання впродовж другої половини 1779 – першої половини 1781 рр. виконувала спеціально створена Комісія, до складу якої увійшли канцеляристи Другої Малоросійської колегії та представники козацької старшини на чолі з губернатором А. Милорадовичем. Результатом стала поява трьох описів Чернігівського намісництва.

Одним з першим довкола справи упорядкування топографічного опису Лівобережної України за завданням Російської Академії наук заходився відомий історик, етнограф і видавець Федір Туманський (1757 – 1810). У 1779 р. обраний членом-кореспондентом Петербурзької академії наук (у 22 роки). Він підготував кілька програм у вигляді анкет.

Федір Туманський розробив анкету у 1779 р. Його анкета започаткувала формування наукових засад методики польових досліджень. В цей час на Україні підготовлені «Топографическое описание Харьковского наместничества» (1788), «Топографическое описание Киевского наместничества» (1786), «Топографическое описание Малороссийской губернии».

Мандрівний філософ **Григорій Сковорода** (1722 – 1794) написав вірші «Ах поля, поля зелені», «Ой ти птичко жолтобоко», які ввійшли в репертуар лірників і кобзарів. Використовував народні приповідки і прислів'я («Всякому городу свой нрав и права, всякий имеет свой ум голова»...).

Іван Петрович Котляревський (1769 – 1838) у своїй «Енеїді» (1798 р.) писав про народний костюм (чоловічий, жіночий, дівочий), костюм заможних верств, національні страви, напої. Не дарма ж І. Котляревського часто звать першим українським етнографом.

Таким чином, біля витоків української етнології стояли З.Доленга-Ходаковський, Г.Калиновський, Ф.Туманський – автор першої в Україні

етнографічної програми, призначеної для вивчення сільської і міської місцевостей. Чимало цікавих етнографічних матеріалів можна почерпнути з творчості Г.Сковороди та І.Котляревського.

2. Південно-західний відділ Російського географічного товариства – перша академічна наукова установа в Україні.

Першою академічною установою на Наддніпрянській Україні став **Південно-західний відділ Російського географічного товариства (далі ПЗВ)**. Офіційне відкриття Відділу відбулося 13 лютого 1873 р.

З перших днів свого існування Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства об'єднав навколо себе сто вісімдесят два кращих українських науковців та громадських діячів, більшість яких представляла Київську громаду. Було видано 2 томи «Записок» (1874 – 1875 рр.).

Члени ПЗВ започаткували величезних розмірів збиральницьку роботу. Одразу ж постало питання систематизації матеріалів і їх підготовка до друку. Для цього було створено спеціалізовані комісії, які на науковій основі відбирали матеріали, оцінюючи їх інформативну значущість. Всі зібрані матеріали були відкриті для публіки шляхом утворення бібліотеки та етнографічного музею, поповнення фондів яких відбувалося за активної допомоги наукових товариств, громадських організацій, приватних осіб.

Серед статистичних досягнень Відділу проведений 2 березня 1874 р. одноденний перепис населення м. Києва. Результати його виявили, що київське населення «майже на 50% більше, ніж вважалось офіційно» (127 тис.).

ПЗВ став ініціатором проведення III Археологічного з'їзду. На цьому з'їзді Відділ «розгорнув перед усім вченим світом величезні духовні скарби українського народу».

Проте в 1876 р. був підписаний Емський указ, в результаті чого ПЗВ РГТ був ліквідований.

Таким чином, незважаючи на свою плідну діяльність, спрямовану на збір, збереження і популяризацію етнографічної спадщини українців, діяльність

Південно-західного відділу Російського географічного товариства була припинена. Наслідком цього стало згорання етнографічної наукової діяльності на Наддніпрянській Україні до Першої світової війни.

3. Етнографічна діяльність НТШ.

Наукове Товариство ім. Шевченка, створене 1892 р. шляхом реорганізації діючого із 1873 р. у Львові Товариства ім. Шевченка, – визначне і унікальне явище в історії української науки та культури. Як наукова інституція Товариство діяло у надзвичайно складних умовах розчленування України двома імперіями – Австро-Угорською і Російською. Своєрідність діяльності НТШ полягала в тому, що в поневоленій країні, територія якої була пошматована демаркаційними лініями, воно функціонувало як всеукраїнська високоорганізована наукова структура. НТШ об'єднало вчених – природознавців, математиків, фізиків, медиків, істориків, філологів, етнологів.

Наукова праця вчених була зосереджена у трьох секціях:

- математично-природничо-медичній;
- історико-філософській;
- філологічній.

В 1894 р. активну діяльність в НТШ розпочав **М.Грушевський**, який в 1897 – 1913 рр. був Головою Товариства. Товариство видавало «Записки НТШ». За 1893 по 1913 рр. було видано 112 томів. З 1895 р. проводилося видання «Етнографічного збірника», видано 40 томів.

Особлива увага надавалася розвитку гуманітарних наук, зокрема етнографії. У **1898 р.** на загальних зборах НТШ було створено при історико-філософській та філологічній секціях спеціальну **Етнографічну комісію**. З 1898 р. комісія почала видавати «Матеріали до українсько-руської етнології», з 1909 р. це видання отримало назву «Матеріали до української етнології». До 1929 р. вийшло 22 томи.

Важливою ланкою етнографічної наукової діяльності НТШ була **експедиційна робота**. Так, в 1900 р. було організовано першу експедицію по Галичині і Закарпатті. В 1903 – 1906 рр. було проведено обширну антропологічну експедицію

на Бойківщина, Гуцульщину, Лемківщину, Буковину. Її очолив Ф. Вовк.

Іншою стороною діяльності НТШ була **музейна справа**. В 1895 р. при НТШ був створений музей. Етнографічна збірка музею НТШ багато і всебічно представляла всю етнічну територію України у всьому різнобарв'ї етнографічних особливостей її регіонів.

Після окупації Західної України радянськими військами НТШ було «добровільно» самоліквідовано 14 січня 1940 р., а його установи і майно передано АН УРСР. Частина членів НТШ врятувалася втечею у німецьку зону окупації, інші знайшли працю в інститутах львівської філії АН України, деякі з них (К.Студинський, П.Франко) були знищені органами НКВС. Чотири осередки товариства – у Франції, США, Канаді, Австралії.

Таким чином, у кінці ХІХ – на початку ХХ століття в етнографічному вивченні Галичини відбувся перехід від статистично-описових до глибоких систематично-комплексних досліджень, хоча і надалі продовжувалася робота з накопичення етнографічних матеріалів. Народознавчі студії були однією з пріоритетних галузей діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка. НТШ підняло на якісно новий науковий рівень збирацьку діяльність, надало їй систематичного і цілеспрямованого характеру із попереднім плануванням, детальним обговоренням способів та методів виконання завдань. Незаперечна заслуга НТШ, насамперед Етнографічної Комісії у створенні етнографічного музею, матеріали якого репрезентували всю етнічну територію України.

4.Етнологічна діяльність ВУАН.

Розвиток історико-етнографічних досліджень в Україні в 20 – 30-х рр. ХХ ст. нерозривно пов'язаний з діяльністю Всеукраїнської академії наук (ВУАН), яка була заснована в часи Гетьманату 14 листопада 1918 р. Президентом обрали В.Вернадського, а неодмінним секретарем – А.Кримського.

Етнографічна робота в 20-их рр. ХХ ст. зосередилася при 4 закладах: Етнографічній Комісії, Музеї антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Кабінеті Примітивної Культури та Кабінеті Музичної етнографії. Між ними умовний поділ

дослідницьких сфер:

Етнографічна комісія – усна народна творчість, календар, обрядовість виробничої сфери;

Музеї Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка – матеріальний побут.

Кабінет Примітивної Культури – соціонормативну культуру та форми громадського життя.

Етнографічну комісію очолював Андрій Лобода. Формально до штату належали 3 працівники. ВУАН мала нештатних співробітників, які працювали здебільшого безкоштовно (1921 — понад 1 000).

Активною була **видавнича діяльність** – виходили «Етнографічний Вісник», «Україна». «Етнографічний вісник» публікував статті, в яких робилися спроби окреслити завдання етнографічної науки, дати чіткіше визначення таких термінів, як етнографія, етнологія, антропологія, фольклористика. Збірник приділяв чималу увагу такому питанню, як методика збирання фольклорно-етнографічних матеріалів.

При ВУАН були створені наукові товариства. Найбільшими з них були товариства в Харкові, Полтаві, Катеринославі.

Проте в 1930-х рр. етнографічна діяльність ВУАН згортається, а її активних членів піддають репресіям. У 1934 р. внаслідок реорганізації відділи були фактично ліквідовані і ВУАН стала асоціацією галузевих інститутів (36 структурних одиниць), яку підпорядкували Раді Народних Комісарів УСРР. Відтоді на перше місце висунулися математика, техніка й природознавчі науки.

Аналізуючи видавничу та науково-методичну діяльність установ Всеукраїнської академії наук, можна стверджувати, що її співробітники зробили значний внесок у розгортання наукових досліджень і вирішення першочергових завдань у галузі етнографії.

5.Українська радянська етнографічна наука.

Термін «етнологія» у СРСР й комуністичних країнах Центральної Європи був забороненим, оголошеним буржуазним, антинародним, ворожим інтересам світового пролетаріату. З метою уніфікації термінології в 30-ті роки ХХ ст.

насилено нав'язувався термін «етнографія».

Особливості розвитку етнології у радянський період:

- 1) пропагується загальнонаціональна культура й ідеологія, яка мала на меті формувати «єдину радянську людину»;
- 2) показ інтернаціоналістських рис у культурі;
- 3) відірваність етнографії від життя.

Акцент робився на вивченні радянської обрядовості. Вивчення фольклорних жанрів обмежувалося лише «радянським фольклором», так званим псевдофольклором. Навіть до середини 90-х шкільна програма включала окремі казки про тварин та соціально-побутові казки, а міфологія взагалі не бралася до уваги.

Основні наукові центри у даний період: Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М.Рильського та Музей етнографії та художнього промислу (відкрито у 1951 р.). У 1982 р. реорганізований у Львівське відділення ІМФЕ, з 1993 р. – Інститут народознавства НАН України (м. Львів).

Головним періодичним виданням з 1939 – 1941 рр. був журнал «Народна творчість», з 1957 року – «Народна творчість та етнографія».

Певне пожвавлення етнографічних досліджень спостерігається з середини 70-х років.

Таким чином, у радянський період етнографія (термін «етнологія» взагалі не вживався) розвивалася у не надто сприятливих умовах. Однак навіть за цих умов українські етнографи зробили чимало корисного. Підготовлено й опубліковано нові праці, присвячені дослідженню різних ділянок традиційно-побутової культури українського народу, питань етнічної історії, міжетнічних культурно-побутових зв'язків, характеристики окремих етнографічних регіонів, сім'ї і сімейного побуту.

6. Розвиток української етнології в кінці XX – на початку XXI ст.

На сьогодні в Україні видаються фахові журнали: «Народна творчість і етнографія», «Наукові записки Київського університету. Серія: Етнологія»,

«Берегиня», «Київська старовина», «Карпатіка», «Карпати: людина, етнос, цивілізація», «Народознавчі зошити».

В 1989 р. відновило діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові з секцією етнографії та фольклористики у його складі. Щорічно відбуваються наукові конференції, на яких етнологи виступають з десятками доповідей та повідомлень. Проводяться конференції, музейна справа, виставки.

Відомий львівський етнограф, фольклорист Р.Кирчів висунув такі завдання перед етнографією у майбутньому:

- заповнення прогалін у вивченні матеріальної і духовної культури;
- вивчення сучасної етнокультурної ситуації в Україні;
- написання історії української етнографії і підручників з народознавства;
- опрацювання етнографічної карти України з врахуванням історико-етнографічних, а не адміністративно-регіональних критеріїв регіоналізації;
- вивчення українських осередків у Середній Азії, Білорусії та Російській Федерації;
- введення в науковий актив української етнографії усього цінного, що замовчувалося чи тенденційно трактувалося шляхом перевидання праць класиків і публікацій рукописних матеріалів.

Висновки: Таким чином, українська етнологія пройшла складний шлях свого розвитку. Першою академічною науковою установою на території України став Південно-західний відділ Російського географічного товариства. Зусиллями його працівників зібрано чимало цінних народознавчих матеріалів.

Народознавча діяльність НТШ була продовженням і розвитком кращих традицій української етнографії та фольклористики попередніх десятиліть. Водночас вона становить якісно новий етап вивчення традиційно-побутової культури українського народу, що підняв українську етнологію до рівня тогочасних європейських досягнень цієї наукової дисципліни. На жаль, усі кращі здобутки були частково нівельовані у наступний так званий «радянський» період розвитку вітчизняної етнології, коли інтенсивно вивчалися «новий спосіб життя», «радянські звичаї та обряди», «нова сім'я», «нова історична спільність – радянський народ».

На сьогодні в Україні успішно діє низка провідних центрів із вивчення

етнології, покликаних дати відповідь на ключові питання цієї науки.

Українська етнологія пройшла тривалий етап свого становлення і розвитку. За роки незалежності України розширилися завдання та напрями етнографічної науки. Етнологія має на меті досліджувати не лише давнину, а й активно втручатися у процеси творення та розбудову національної культури. На порядок дня висувуються окрім питань традиційно-побутової культури, проблеми етногенезу, етнічної історії, дослідження етнічного складу населення, перспектив розвитку української нації та інші.

Питання для самоперевірки:

1. Хто розробив першу етнографічну анкету?
2. Які секції і комісії діяли при ВУАН?
3. Які роки можна вважати періодом розквіту етнографічної науки в НТШ?
4. Назвіть основні риси розвитку етнографії у радянський період.
5. Назвіть основні сучасні центри із вивчення етнології в Україні.

Література:

Кирчів Р. Від чого залежала доля українського народознавства // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 4.

Маланчук В. Розвиток етнографічної думки кінця XIX – початку XX ст. – К., 1977. – 340 с.

Петров В. Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії та фольклористці XIX – XX століття // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 4. – С. 70 – 74.

Рубан О. Етнографічна комісія Академії наук України (1921–1933 рр.) // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 4. – С. 126 – 131.

Парахіна М. Внесок наукових товариств при ВУАН у розвиток етнологічних досліджень у 20-ті– на початку 30-х рр. XX ст. // УІЖ. – 2002. – № 6. – С. 32–40.

Парахіна М. Діяльність народознавчих осередків в Україні у 20–30-х роках XX ст. // Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 65–71.

Сапеляк О. Етнографічні студії в науковому товаристві ім.Т.Шевченка (1898 – 1939 рр.). – Львів, 2000. – 205 с.

Сапеляк О., Кісь Р. Комплексність методології українського народознавства кінця ХІХ – поч.. ХХ ст. // Народознавчі зошити. – Львів, 1995. – № 3 (травень-червень). – С. 132 – 138.

Сапеляк О. Питання етнографії на сторінках «Записок НТШ» 1899 – 1937 роки // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці секції етнографії та фольклористики. – Львів, 1995. – Т. 230. – С. 526 – 535.

Франко А. Діяльність Івана Франка в Етнографічній комісії Наукового товариства ім. Т.Шевченка // Народознавчі зошити. – Львів, 2001. – № 3.

Лекція 3

КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ (2 год.)

1. Концепції походження українського етносу.
2. Проблема давньоруської народності.
3. Походження етноніму «Русь».
4. Походження назви «Україна».

Мета: розкрити основні концепції походження українського етносу, а також історичні аргументи, які свідчать на користь тієї чи іншої теорії. Розглянути генезу проблеми «давньоруської народності», теорії щодо походження назв «Русь» та Україна.

Вступ: Національна історія будь якого народу починається з народження її суб'єкта, того, хто її творить. Однак на сьогодні українська наука ще не утвердила в суспільній свідомості українців загальновизнаної концепції україногенезу, що гальмує формування національної свідомості української нації.

У наш час три головні концепції україногенезу змагаються між собою за прихильність громадян незалежної України: аматорсько-романтична трипільська, пострадянська пізньосередньовічна та ранньосередньовічна, яку з середини XIX ст. розвивають українські історики, мовники, етнологи. Головною перешкодою на шляху затвердження правдивої версії походження українців, яка базувалася б не на аматорських фантазіях чи політичних спекуляціях, а на наукових аргументах, є її зайва політизація.

1. Концепції походження українського народу.

Як стверджує археолог **Л.Залізник** є три головні концепції україногенезу:

1. Аматорсько-романтична трипільська;
2. пострадянська пізньосередньовічна;
3. ранньосередньовічна, яку розвивають з середини XIX ст.

Трипільська концепція була започаткована наприкінці XIX – на початку XX

ст. одним з перших дослідників трипільської культури (сучасна назва – археологічна енеолітична культура Трипілья-Кукутені, чи трипільсько-кукутенська спільність, яка датується IV–III тис. до н. е.) **В.Хвойкою**, який вважав її носіїв предками слов'ян.

З трипільською тісно пов'язана **арійська концепція етногенезу українців**, за якою український етнос є прямим спадкоємцем прааріїв, себто індоєвропейців, які у IV–III тис. до н. е. рушили з українських причорноморських степів на схід і десь, ймовірно, в середині II тис. до н. е. оволоділи землями Північної Індії та Ірану.

Один з прихильників арійської теорії доктор економічних наук, письменник **Ю.Канигін** (праця «Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства»). Він переносить т. зв. «арійські міфи» на українські терени, доводячи, що людство саме з України отримало мову санскрит, писемність, землеробську культуру й інші здобутки цивілізації.

На противагу цим дослідникам, Л. Залізник стверджує, що трипільська та арійська версії походження українців є типовим прикладом історичної міфотворчості, бо надто погано аргументується науковими фактами. Вона є породженням, щирого патріотизму, постколоніального комплексу меншовартості й аматорства.

Ранньосередньовічна версія. Справжнім фундатором ранньосередньовічної версії походження українського етносу став М. Грушевський. Він генетично пов'язав українців із ранньосередньовічними антами IV–VI ст. Ранньосередньовічну концепцію походження українського етносу багато сучасних вітчизняних науковців вважає найбільш аргументованою і прийнятною.

Пізньосередньовічна концепція. Витоки цієї концепції сягають ще часів Російської імперії, коли в другій половині XIX ст. представники великодержавницької школи стали трактувати у своїх працях малоросів (українців) як субетнос російського. У 1856 р. історик **М.Погодін** писав, що великороси спершу мешкали у Подніпров'ї. Саме вони заснували Київ і Русь, але після погрому татарами 1240 р. відійшли на Верхню Волгу, де побудували Московську державу. Малороси ж нібито прийшли у спустошене татарами Середнє Подніпров'я з Волині та

Прикарпаття лише у пізньому середньовіччі у XIV – XV ст.

Стаття у 1904 р. М.Грушевського «**Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства**» підвела підсумок дискусій про історичну спадщину Київської Русі. У ній історик стверджує, що *«Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-московська – другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а у галицько-волинський XIII віку. Володимиро-московська держава не була ні спадкоємницею, ні наступницею Київської, вона виросла на своєму корені. Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності»*.

2. Проблема давньоруської народності

Згідно з твердженням радянських істориків, яке ще недавно було непорушною аксіомою, за доби Київської Русі, а саме протягом IX – X ст. унаслідок зближення і злиття багатьох східнослов'янських племен сформувалася етнічна і мовна єдність – *давньоруська народність*. Вона, як і будь-яка народність за відомим сталінським визначенням, нібито мала спільну територію, мову, спільне економічне життя і спільний психологічний склад, що виявляється у спільності культури. Згідно з офіційною доктриною, історія українців і їхньої мови почалася не раніше XIV – XV ст. Будь-які спроби шукати наші корені глибше вважалися підступами «українських буржуазних націоналістів» і жорстоко переслідувалися.

Слід сказати, що далеко не всі російські історики й не завжди дотримувалися такої антинаукової позиції. Це вже згаданий класик російської історичної науки В.Ключевський, який вважав, що *росіяни з'явилися на історичній арені лише після розпаду Київської Русі, тобто не раніше другої половини XII ст.* Фактично з позицій М. Грушевського, розглядала етнічні процеси в Київській Русі й офіційна радянська історична наука на чолі з акад. М. Покровським – аж до погрому його школи в 1936 р. Ця школа починала російську історію з Володимиро-Суздальського князівства, отже, Київську Русь у неї не включала.

Ситуація різко змінилася, коли 1946 р. в Ленінграді була опублікована праця **В.Мавродіна «Древняя Русь (Происхождение русского народа и образование Киевского государства)»**. У ній без належної наукової аргументації було проголошено, що «Киевская Русь – это начальный этап в истории всех трех братских славянских народов Восточной Европы, имеющих одного предка – русский народ киевских времен, древнерусскую народность».

У концепції В. Мавродіна тодішні ідеологи знайшли чудове ідеологічне обґрунтування національної політики радянського керівництва, яка по суті продовжувала великодержавницьку національну політику царської Росії. Через це й не дивно, що концепція В. Мавродіна була схвалена ЦК КПРС й офіційно проголошена в «Тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією», надрукованих у газеті «Правда» за 10 січня 1954 р.

Українські науковці також долучилися до розробки концепції давньоруської народності. Так, головний розробник теми «Походження українського народу» в Інституті історії України АН УРСР **К. Гуслистий** у неопублікованих працях 1946–1947 рр. іменує тогочасну східнослов'янську етноспільноту – «єдиний руський або древнеруський багатоплемінний народ».

Однак, довести, що давньоруська народність мала всі необхідні для неї ознаки згідно з традиційним визначенням народності (спільну територію, мову, спільне економічне життя і спільну культуру), практично неможливо. Про давньоруське суспільство слід говорити *не як про єдину народність, а як про відносну спільність багатьох східнослов'янських етномовних груп в одній державі з єдиною офіційною ідеологією і релігією*.

На жаль, після розпаду СРСР концепція давньоруської народності залишається панівною в академічних колах Російської Федерації і Білорусі та й в Україні вона має багатьох прихильників (П. Толочко, М. Котляр, О. Моця та ін.).

3. Походження етноніму «Русь».

Походження назви «Русь» було об'єктом численних наукових досліджень в Україні, Росії та за їх межами протягом століть.

Існують такі **теорії походження Русі**:

- норманська (варязька),
- слов'янська (автохтонна),
- кельтська,
- хозарська.

Варязька теорія – автори Г.Ф.Байєр, Г.З.Міллер, які працювали у XVIII ст. у Петербурзькій академії наук. Вона заснована на літописному свідченні про закликання східними слов'янами у другій половині IX ст. варягів правити, однак не вмотивовує, чому для назви держави було взято не шведську, а фінську назву «Ruotsi».

Прихильники автохтонної теорії – М.Максимович, В.Антонович, Д.Багалій, М.Грушевський, О.Потебня заперечували норманське коріння «Русі», тим самим стверджуючи слов'янське походження і самої держави. Термін «русь» є похідним від назв річок Рось, Русна.

М.Брайчевський – «рос» означало певну етнічну групу, розташовану у північно-східному Причорномор'ї, Приазов'ї, Північному Кавказі, причому, вона не належала до слов'ян, а, очевидно, була сармато-аланського походження. Пізніше він писав, що «цей етнонім має південне (сарматське) походження. Від VII ст. він перейшов на середньодніпровську групу східнослов'янських племен і став самоназвою їх».

О.Пріцак так висвітлює проблему походження Русі: «джерелом для слов'янських форм «Русь» і «Русин» стали **кельтські форми**», перенесені до Східної Європи рутено-норманською торговельною компанією в останній чверті VIII ст.

Існують ще хозарська, угорська, литовська, арабська, тюркська та інші версії етимології терміна «русь». Для остаточного ж доведення слов'янського походження також бракує джерел.

Таким чином, науковці намагалися локалізувати «русь» у північній, південній і середньонадніпрянській частині східнослов'янського світу, відповідного забарвлення набував і термін «Русь». Походження цього терміну було предметом наукових зацікавлень впродовж століть. Тому, можна виділити найдавніші наукові згадки і літературу із цієї проблеми до XIX ст., українсько-російську історіографію XX ст. та

діаспорну літературу. Саме у цих працях викладені основні версії походження терміну «Русь».

4. Походження назви «Україна».

Походження назви *Україна* здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення їй досі немає.

- 1) Одні дослідники пов'язували її зі словами *край* «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», *у(= біля) краю*, тобто «погранична територія»;
- 2) з іменниками *край, країна* у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом».
- 3) від дієслова *украяти* (відрізати), тобто первісне значення цієї назви – «шматок землі, украяний (відрізаний) від цілого, який згодом сам став цілим (окремою країною)».

Уперше в Іпатіївському списку «Повісті минулих літ», де літописець розповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича у 1187 р., сказано: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила». Через два роки, у 1189 р., було відзначено, що князь Ростислав приїхав «до України Галицької». Є й пізніші згадки у цьому літописі; «і всю Україну (Забужанську, 1213 р.), «україняни» (1268 р.), «на Вкраїнь» (1280 р.)».

Найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву *Україна* зі словами *край, країна*. Деякі польські і російські історики доводять, що слово «Україна» походить від «окраїна», а цетрами цих окраїн є Польща, або Росія. Одна, у польській мові пограничні райони називаються кресами, ане окраїнами, а в XII – XIII ст., коли вже широко вживалося слово «Україна», Росії ще не було. Що стосується Московського і Смоленського князівств, які межували на північному-сході, то навряд чи Київщину – центр Київської Русі можна вважати їх окраїнами. Це стосується і Польщі, адже її пограниччям були Надсяння, Люблінщина і Підлшшя, а не Київщина.

Отже, національна історія є стрижнем національної свідомості, на основі якої формується модерна українська нація. Відсутність чітких уявлень про час та

обставини появи суб'єкта української національної історії тільки гальмують формування національної свідомості українців, що, в свою чергу, стримує формування сучасної української нації. Можна виділи три головні концепції україногенезу: аматорсько-романтичну трипільську, пострадянську пізньосередньовічну та ранньосередньовічну. Ситуація ускладнюється тим, що проблема етногенезу східних слов'ян безпосередньо торкається гострого політичного питання легітимності приєднання українців та білорусів з їхніми етнічними землями до Російської імперії. Тому й досі є багато російських, а також і українських істориків, які відстоюють так звану «давньоруську народність». Ця ж тема активно пропагується у ЗМІ.

Питання до самоперевірки:

1. Проаналізуйте автохтонну концепцію походження українського народу.
2. Які основні думки викладені у праці М.Грушевського «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства»?
3. Хто із основних adeptів пізньосередньовічної концепції?
4. Коли у джерелах вперше згадується назва Україна?
5. В чому суть теорії «давньоруської народності»? Хто її основоположник?
6. Які аргументи свідчать не на користь концепції про існування «давньоруської народності»?

Література:

- Канигін Ю. Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства. – К., 1997.
- Павлюк С. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції. – Львів, 2006.
- Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей. – К.: Темпора, 2008. – 136 с.
- Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961.
- Шип Н. Дискусія про термін «Русь» // УІЖ. – 2002. - № 6. – С. 92 – 107.
- Юсова Н. Давньоруська народність: неоднозначність термінологічного трактування // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006-2007. – Вип. 15.

Лекція 4

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

(2 год.)

1. Українські етнографічні групи.
2. Етнічні групи і національні меншини.
3. Етнолінгвістична структура населення України.
4. Етноконфесійна структура населення України.

Мета: простежити особливості етнонаціональної структури України, а саме: дати характеристику етнографічних груп, які населяють територію України, етнічних груп і національних меншин, а також етнолінгвістичній та етнорелігійній структурі населення нашої країни.

Вступ: Етнонаціональна структура суспільства є продуктом низки чинників політичного, конфесійного, економічного, географічного, військового, культурного та іншого характеру. Подекуди, окремі з них або їх взаємодія призводить до значних іноетнічних імпульсних інновацій на етнічну територію автохтонного етносу чи, навпаки, породжує еміграційні хвилі його з власної території та діаспоризації чималої частини українців у світі.

1. Українські етнографічні групи.

Етнографічна група – внутріетнічна локальна частина етносу, що має з ним єдину етнічну самосвідомість, але різниться деякими рисами традиційно-побутової культури. Її зародження зумовлюється особливостями історичної долі, довготривалою ізоляцією від основного материнського етнорегіону, до якого спричиняють або підкорення частини етносу іншою державою, або природні перепони чи адміністративні кордони.

На даний момент виділяють **5 етнографічних груп**: бойки, лемки, гуцули, поліщуки, литвини. Проте є ще русини, які заперечують факт належності до українського етносу. Їх загальна кількість становить 32,4 тис. осіб.

За адміністративним поділом до Бойківщини належить північно-західна частина Рожнятівського, більшість сіл Долинського районів, на Львівщині – Сокальський,

Турківський, південна смуга Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більшість сіл Старосамбірського районів, у Закарпатській області – це північна частина Міжгірського і Великоберезнянського та весь Воловецький райони. Точаться дискусії щодо приналежності до Бойківщини м. Калуш.

Самі бойки в минулому неохоче вживали цю назву, вважаючи її глузливою. Деякі називають себе «верховинцями», інші – «русинами» або «українцями», а в околицях Сколе і Смержа – «тухольцями». На Закарпатті назва «бойки» майже не поширена.

Гуцули: До Гуцульщини належить гірська частина Коломийського і Косівського районів, більшість Надвірнянського і Верховинський райони. В Чернівецькій області – південна частина Вижницького і Путилівського районів, на Закарпатті – Рахівський район, а в Румунії - північно-західна частина Марамуреського повіту. Можемо поділити гуцулів за місцем проживання на *закарпатських, галицьких і буковинських*.

Питання походження назви гуцулів у науковій літературі ще не з'ясоване.

Перша згадка **назви «Гуцул»** датується 1754 р., коли відбулася страта гуцулки Ганки у Язлівці.

Лемки: західнокарпатська етнографічна група українського народу, що мешкає по обох схилах Бескидів між річками Сян та Попрад західніше від річки Уж. На сьогодні галицька частина Лемківщини входить до складу Польської Республіки, а закарпатська (Пряшівщина) належить до Словаччини і тільки Перечинський та південна частина Великоберезнянського районів у складі України.

Литвини. Нині литвини живуть на крайній півночі України по обох боках Десни в середній її течії. Походять з племені Сіверян. Перші відомості про них як своєрідну групу населення Північної України припадають на початок XVIII століття. Своім походженням назва «литвини» («литвяки») завдячує державно-політичним чинникам і є політонімом. Як свідчить словник української мови П.Білецького-Носенка (1843 р.), ще в середині XIX століття під Литвою розуміли частину України від Десни до Смоленської губернії і Білорусі.

До назви «литвини» ставилися негативно, вважаючи її образливою. Українська свідомість, як і самоназва «українці», остаточно утвердилася серед жителів півночі

України в 20-ті роки ХХ століття.

Поліщуки. Основним ареалом проживання поліщуків було Поприп'яття та Погориння, що нині включає північні райони Луцької та Рівненської областей. Назва «поліщуки» пов'язана з топонімом «**Полісся**», котрий існує ще з XIII – XIV ст. Назва «Полісся» вперше згадується у 1274 р. Якості етнографічної групи вони почали проявляти приблизно з XV ст. Саме у цей час і зафіксована історичними документами самоназва «поліщуки». Головна своєрідність цієї культури полягала у консервації її архаїчних рис.

Отже, у структурі українського етносу виділяються такі етнографічні групи: гуцули, лемки, бойки (у західноукраїнських областях), поліщуки, литвини (в районі Українського Полісся). Питання про походження цих груп ще не остаточно з'ясоване, хоча існують достатньо обґрунтовані гіпотези. Наприклад, походження гуцулів пов'язане з давньоруським племенем уличів («улуців»). Етнографічна група литвинів утворилася в XIV – XVI ст. на території Українського Полісся, підкореної Великим князівством Литовським, і, власне, є політонімом – назвою мешканців краю, також як і назва поліщуки – від назви історико-етнографічного регіону Полісся.

2. Етнічні групи і національні меншини.

Україна – держава, в якій проживають представники майже 130 національностей. Але їхня питома вага в загальній чисельності населення є суттєво відмінною. Найчисельнішою – 37,5 млн. осіб (а у відсотках – 77,8%) – є титульний етнос – українці.

Другою за чисельністю групою – 8,3 млн. осіб (17,3%) є етнічні росіяни. Ці обидві групи у сукупності складають 95,1% усіх громадян, що дозволяє відносити Україну до числа біетнічних країн. Адже частка представників інших національностей не перевищує 5% (точніше – 4,9%).

Етнічні українці становлять більшість у всіх областях України. У 17 з них вони становлять абсолютну більшість, у 8 – відносну. Так, понад **90%** українців проживає в 13 областях: Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська,

Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська. **50–70%** у 3 областях: Донецькій, Луганській, Одеській. Лише в АРК та Севастополі українці становлять відносну меншість населення.

Для переважної більшості етнічних груп України характерне дисперсне розселення. Компактний характер розселення характерний лише для молдаван, гагаузів, поляків, угорців, румун, греків та кримських татар.

Прийняття закону про повернення депортованих народів на їхню історичну батьківщину обумовило інтенсивне переселення в 1990-ті роки до Криму кримських татар. За період між переписами населення (1989 та 1991 роки) абсолютна чисельність їх на півострові зросла у 6,4 рази (з 38,4 тис. до 245,3 тис. осіб), а відносна – з 1,6% до 12,1%.

Національні меншини, котрі компактно проживають в Україні протягом 10 – 12 поколінь, можна назвати *історичними*, на відміну від *модерних* національних меншин, чий час перебування в Україні є меншим від вказаного, а розселення нерідко є дисперсним. Найповажніший час перебування в Україні з усіх існуючих нині історичних меншин мають *греки* – їхні перші поселення у Північному Причорномор'ї з'явилися у VII – VI ст. до н. е.

Аналізуючи етнонаціональну структуру України не можна не враховувати тенденції змін, що відбуваються в складі її населення. Статистика фіксує, як найбільш виразні, дві головні тенденції. Це, по-перше, помітне зменшення чисельності тих етнічних груп, які мають багатовікову історію проживання на теренах України й глибоко вкорінені в її історію, культуру, традиції тощо. Натомість зростає чисельність вірменів, грузинів, азербайджанців, або вихідців із ще більше віддалених країн світу (в'єтнамці, афганці, китайці тощо).

Аналіз змін, що відбулися в останні десятиріччя в структурі населення свідчить, що Україна все більше втягується у світовий міграційний процес і як територія, через яку він проходить, і як країна, яка живить цей потік своїми громадянами.

3. Етнолінгвістична структура населення України.

Специфічною особливістю етнонаціональної ситуації в Україні є розбіжність

етнічної і етнолінгвістичної структури її населення. Іншими словами: *самовизначення етнічної приналежності не завжди збігається з ідентифікацією за мовною ознакою.*

За даними перепису 2001 р. представники 130 етнічних спільнот є носіями близько 60 найпоширеніших мов. Цей же перепис показав наступне:

- із загального числа етнічних українців (тобто тих, хто ідентифікував себе в такий спосіб у процесі перепису) вказали в якості рідної мову своєї національності 85,2%. Натомість 14,8% (а це понад 5,5 млн. чоловік) такою вважають російську мову;
- серед етнічних росіян 3,9% вважають рідною українську мову, 95,9% – російську;
- серед представників інших національностей 11,8% вказали, що рідною мовою для них є українська мова, 31,1% – російська, 57,1% – мова своєї етнічної групи.

У цілому серед усього населення України визначили українську як рідну мову 67,5%, російську – 29,6%.

При цьому досить поширеним є білінгвізм, коли та чи інша мова використовується у залежності від ситуації. Характерно, що з підвищенням віку зростає кількість тих, хто говорить вдома українською мовою.

Водночас дуже низьким на сьогодні є рівень володіння іноетнічного населення державною мовою, а це є однією із перешкод на шляху інтеграції тих чи інших етнічних груп в українське культурне середовище.

Найліпше володіння українською мовою характерне для поляків – більше 90%, євреїв – понад 75%, білорусів – понад 60%, росіян та греків – понад 55%, кримських татар – 20%. Загалом вільно українською мовою володіє 40 – 60% представників іноетнічних груп.

Потрібно відмітити, що збереження **володіння рідною мовою** етнічною групою або національною меншиною залежить від 2 чинників:

- 1) від характеру її розселення (компактного чи дисперсного)
- 2) від місця проживання (сільська або міська місцевість)

Як засвідчують результати першого Всеукраїнського перепису населення, який відбувся в грудні 2001 року, українське село залишається переважно україномовним.

Отже, для України характерним є білінгвізм.

4. Етноконфесійна структура населення України.

На сьогодні в Україні діє понад 21 тис. релігійних громад, 80 конфесій, течій та напрямів. В українському суспільстві представлені усі світові та локальні релігії, тобто не лише близькі християнству вірування, а й інші, часто екзотичні, спільноти, відгалуження, групи, далекі від національної культури та релігійних традицій українського народу.

Однак природно найбільшого поширення має християнська релігія. З огляду на історичний розвиток домінуючим напрямом є православ'я. Гострою проблемою для сучасного українського православ'я залишається його внутрішня диференційованість на кілька юрисдикцій (одну — Московську та дві — Київські). У західних областях України важливу роль відіграє греко-католицька церква. Католицизм і протестантизм також займають поважне місце в етноконфесійній структурі України.

Протестантські громади упродовж 90-х років ХХ ст. кількісно зросли у 2,4 рази. Сьогодні церкви протестантського напрямку є наймасовішими серед аналогічних напрямів у країнах СНД. Вони об'єднують 34 протестантських течії, які охоплюють 6098 організацій. До найчисленніших належать Євангельські християни-баптисти (2506 організацій), Християни віри євангельської (п'ятдесятники) – 1661, Адвентисти сьомого дня – 823, Свідки Єгови – 656. Популярними є Реформати, Євангелісти, Лютерани, Послідовники церкви Божої, Адвентисти-реформісти, Пресвітеріани тощо. Окрім названих, в Україні діють понад 300 різноманітних протестантських громад: Християни віри євангельської поза союзами, Союз вільних церков християн євангельської віри та ін.

Язичницькими неорелігіями власне українського походження є РУН-віра, Рідна віра, Великий вогонь.

Одна зі складових конфесійної карти України – іслам. Його носіями є волзькі й кримські татари, представники кавказько-іберійської мовної групи, невеликі діаспорні групи інших тюркомовних народів та деякі етнічні українці, росіяни.

Загальна кількість мусульман в Україні становить від 1,2 до 2 млн. осіб. Здебільшого вони сповідують сунізм. Для задоволення духовно-релігійних потреб мусульман в Україні є понад 150 мечетей.

Іудейських громад нараховується біля 70, мовою богослужінь є іврит.

На території України, зокрема в Криму, представлена мало відома широкому загалу караїмська релігія, носіями якої є етнічні караїми — тюрки (караї) і незначні групи росіян і українців, предки яких були вихідцями з козачих станиць Північного Кавказу і колишньої Астраханської губернії. У культовій сфері караїмів переплітаються впливи ісламу і християнства.

Україна – багатоконфесійна країна, де успішно функціонують різні напрями і течії. Це є очевидним свідченням динамічного відродження релігійно-церковного життя за роки незалежності.

Висновок:

Таким чином, етнонаціональна структура населення України характеризується значною строкатістю. Це стосується як національних меншин, які населяють її територію, так і етнолінгвістичних та етноконфесійних процесів. Зокрема, традиційно найвпливовішою конфесією в Україні є православ'я. Сьогодні його репрезентують Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква та Українська православна церква Московського патріархату. В українському суспільстві утверджується конфесійний плюралізм: не тільки християни, а й представники інших віровчень – іудаїзму, ісламу, етно- та неорелігій – прагнуть будувати свої відносини на принципах релігійної толерантності.

Питання до самоконтролю:

1. Назвіть основні версії етнічного походження гуцулів.
2. Розкрийте походження назви «Бойко».
3. Що таке білінгвізм?
4. Які ви знаєте язичницькі неорелігії українського походження?
5. Які релігію сповідують караїми?

Література:

Арбеніна В. Л. Етносоціологія: Навчальний посібник. – Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2009. – 309 с.
http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/metod_books/uch1_etno.pdf

Глушко М. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ століть) // Вісник Львівського університету ім. І.Франка. Серія історія. – 2009. – Вип. 44. – С. 179 – 214. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://clio.lnu.edu.ua/Vipusk_44_files/07.pdf

Етнографічна мозаїка // Прикарпаття: спадщина віків. – Львів: Манускрипт, 2006. – С. 440 – 445.

Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект. Монографія / В.Грещук, В.Кононенко, М.Лесюк, М.Паньків, М. Романюк, С.Хороб та інші. – Київ–Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – 315 с.

Євтух В. Етнічна меншина: поняття, ознаки, функції // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1–2. – С. 159 – 175.

Етнологічна структура українського суспільства: Довідник / В.Б. Євтух, В.П. Трощинський, К.Ю. Галушко, К.О. Чернова. – К.: Наукова думка, 2004.

Кирчів Р. До проблем етнографічного районування України // Народознавчі Зошити. – 1995. – № 3.

Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD119_ukr_1.pdf

Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 36. – С. 68–99. Режим доступу: <http://bojkosvit.com/chytalnya/naukovi-pratsi-pro-bojkiv/etnohrafichna-ekspedytsiya-na-bojkivschynu/>

Лекція 5

УКРАЇНЦІ В СВІТІ

(2 год.)

1. Українська еміграція та її чисельність.
2. Соціальна адаптація та громадсько-політичне життя української діаспори.
3. Збереження і розвиток етнокультурної самобутності українців у діаспорі.

Мета: подати студентам основні відомості про чисельність і розселення українців у інших країнах, а також проаналізувати процеси соціальної адаптації української діаспори, визначити ступінь збереження і розвитку її етнокультурної самобутності за кордоном.

Вступ: Будь-які статистичні дані про чисельність українців та про їхнє розселення у сучасному світі умовні. Ця умовність визначається рядом факторів. Є статистика державна, а є громадсько-культурних організацій і церковна. Дані, якими вони оперують, суттєво відрізняються. Ще до недавнього часу українці в деяких країнах Східної Європи (та й у республіках колишнього СРСР) не мали змоги вільно само ідентифікуватися.

Чисельність закордонного українства, за різними підрахунками, становить від 12 до 20 млн. українців, тобто майже третина українського етносу перебуває за межами своєї історичної батьківщини. По-суті, це ще одна європейська держава. Українці перебувають у майже 100 країнах світу.

1. Українська еміграція та її чисельність.

Діаспора (з грец. – розсіяння), розселення значної частини представників етнічної спільноти за межами своєї етнічної території. Українці, які живуть на етнічних землях у пограниччі з Україною, діаспори не утворюють.

Еміграція з України мала три етапи.

1. Остання третина XIX – початок XX ст.
2. 1920 – 1930-ті рр.
3. 1940 – 1980-ті рр.

Деякі дослідники говорять про сучасний четвертий етап еміграції.

Для **4-го етапу** характерний блок соціально-економічних причин, пов'язаних з внутрішньо-економічною розрухою в **90-х рр. XX ст.** Емігрували здебільшого до західно-, центрально-, південноєвропейських країн.

З середини 80-х рр. спостерігався вплив єврейського населення у Ізраїль і США, а також вплив кримських татар у Туреччину, повернення греків і німців на Батьківщину. Близько 1 тис. чоловік з Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей християн-пятидесятників наприкінці 1988 р. переселилися у м.Рочестер в США.

В Російській Федерації найбільш населеними українцями регіонами є **Східна Слобожанщина** (Курська, Белгородська, Воронежська області), **Малиновий Клин** (Краснодарський і Ставропольський край), **Зелений Клин** (Приморський і Хабаровський край, Сахалінська і Амурська області), **Північний Кавказ**.

Вчені поділяють українців, які проживають за межами України, на **2 частини:**

- Східна діаспора – біля 10 млн.
- Західна діаспора – більше 5 млн., інші джерела – 7 млн.

Загалом найбільші українські громади є у США, Канаді, Бразилії, Аргентині, Франції, Великобританії, Німеччині, Австралії. Менш численні українські громади проживають ще майже у 30 країнах Європи, Азії, Південної Америки.

2. Соціальна адаптація та громадсько-політичне життя української діаспори.

Переселившись на нові землі, українці, намагалися оселитися на тих територіях, де відбувалося освоєння цілини – у північно-східних штатах США, провінціях Альберті, Манітобі, Саскачевані (Канада), штаті Парана (Бразилія), провінції Місьйонес і Буенос-Айрес (Аргентина).

Негативно впливали такі фактори:

- 1) відсутність житла;
- 2) зловживання урядовців;
- 3) мовні бар'єри;
- 4) вороже ставлення місцевого населення;
- 5) втрата зв'язків із рідними та близькими, туга за батьківщиною.

Одним з перших українських громадянських осередків в еміграції було **братство св. Миколая**, засноване **1885 р.** у містечку Шепандоа (США) священиком **І. Волянським**. Воно здійснювало просвітницько-місіонерську роботу, надавало допомогу емігрантам з України. У США діє низка організацій української діаспори політичного спрямування. Серед них Український конгресовий комітет Америки.

У 1940 р. з ініціативи канадського уряду для координації діяльності українських політичних, громадських і культурних товариств створено Конгрес українців Канади (КУК). Нині КУК об'єднує понад 30 різних товариств та організацій. Раз на три роки відбувається з'їзд конгресу.

Наукові центри у діаспорі:

- У США – Українська Вільна Академія Наук, Наукове Товариство імені Т. Шевченка, Українське Історичне Товариство, Український Соціологічний Інститут; діє Центр українознавчих студій при Гарвардському університеті,
- Український вільний університет (Мюнхен);
- Європейський відділ НТШ (м.Серсель поблизу Парижа);
- НТШ (Австралія).

Діють українські суботні школи у Австралії, США, Канаді. У ряді престижних університетів – Гарвард, Іллінойс, Нью-Йорк є змога отримати диплом з української мови.

У Канаді встановлено пам'ятники князю Володимиру, Маркіяну Шашкевичу, Т.Шевченку, Лесі Українці, В.Стефанику, І.Франку, Голодомору 1933 р. Символом української общини у Канаді є 20-метрова писанка у Вегревілі.

3. Збереження і розвиток етнокультурної самобутності українців у діаспорі.

Збереження, підтримання та розвиток етнокультурної самобутності будь-якою етнічною спільнотою, або її частиною чи окремими її носіями в іноетнічному доквіллі, є складний процес. Його доля залежить від цілої низки об'єктивних та суб'єктивних причин. Найважливішими серед них є такі:

1) історія перебування носіїв етнічності (індивідуальних, групових) у тій чи тій

країні, зокрема, тривалість, яка пов'язана з початком переселення їх до іншої країни або ж колонізації їх іншою етнічною спільнотою;

- 2) джерела (території, країни виходу) іммігрантів;
- 3) політика країни поселення щодо іммігрантів;
- 4) кількісний склад та можливості поповнення спільнот, які утворилися в новому етнокультурному доквіллі (наявність міграційних потоків);
- 5) рівень етнічної свідомості іммігрантів та їхньої налаштованості на збереження й розвиток своєї етнокультурної самобутності;
- 6) рівень толерантності носіїв (зазвичай, представників титульних етнічних спільнот) культур країни проживання щодо нових етнокультурницьких традицій;
- 7) можливості підтримання контактів із країною походження.

Переселившись на нові землі, емігранти з України свято шанували традиції духовної культури свого народу. У **1884 р.** до США прибув перший український священик **Іван Волянський**. На нових землях священики УКЦ проводили значну місіонерську діяльність, організовували будівництво храмів, здійснювали культурно-просвітницьку роботу. Часто для парафіян вони були не лише служителями культу, а й вчителями, адвокатами, перекладачами, громадськими діячами. Саме церквою у м. Шамокин було створено першу українську школу у США.

Велику роль у збереженні національної культури, національної свідомості виконувала **сім'я**. Серед українців переважали моноетнічні (однаціональні) шлюби. У 30-х роках ХХ ст. частка однаціональних шлюбів серед українських переселенців США і Канади становила понад 90%.

Берегинею національних традицій і на американському континенті залишалася українська жінка.

Позитивний вплив музеїв на збереження української етнічності в Америці:

- 1) від 1952 р. діє Український музей-архів у Клівленді;
- 2) українські музеї в Нью-Йорку та Стенфорді;
- 3) Український музей народного мистецтва в Мейнор-коледжі (Філадельфія);
- 4) Українська галерея сучасного мистецтва та Український національний музей-

бібліотека в Чикаго;

5) Український національний музей-архів у Детройті.

Взірцем збереження української спадщини в Канаді є діяльність Села Спадщини української культури, яке було зорганізоване українцями ще 1971 року. Воно розміщене неподалік від Едмонтона. Мета створення Села-музею – відтворити раннє українське поселення центрально-східної Альберти 1892–1930 років, де розміщено будинок для гостей та понад 30 історичних будівель.

Висновки: Таким чином, рівень збереження української етнічності, яка є основою моделювання взаємодії з ядром українського етносу, у різних країнах є різний. Він за можливостями свого впливу в іноетнічному середовищі є значно вищий в Сполучених Штатах і Канаді, у країнах Західної Європи, аніж у країнах Південно-Східної Європи. Пояснення цієї різниці варто шукати в рівні демократичності суспільств – у першому випадку українська діаспора має змогу існувати в умовах відносної політичної свободи (відносної, бо й тут на певних етапах були свої обмеження); у другому – українців практично позбавлено можливостей збереження й розвитку своєї етнічності.

Питання для самоперевірки:

1. Яка соціальна база характерна для другого етапу еміграції?
2. Які культурно-освітні установи українських емігрантів діють у США?
3. Які обставини утруднювали соціальну адаптацію українців у діаспорі?
4. Проаналізуйте роль жінки у збереженні українських традицій за кордоном.

Література:

Євтух В., Ковальчук О., Попок А., Трощинський В. Українська етнічність поза межами України // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 4 – 5; 2010. – № 1; 2010. – №4.

Заставний Ф. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). – Львів: світ, 1991. – 120 с.

Українська діаспора: літературні постаті, твори, бібліографічні відомості / Упорядк. [В. А. Просалової](#). – Донецьк: [Східний видавничий дім](#), 2012. – 516 с.

Лекція № 6 – 7.

ОСОБЛИВОСТІ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ.

НАРОДНА ЇЖА ТА ВБРАННЯ.

ПОСЕЛЕННЯ, ДВІР, ЖИТЛО.

(4 год.)

1. Поселення, двір та житло українців.
2. Символіка української хати.
3. Кухня як чинник української національної культури.
4. Особливості народної ноші.

Мета: розкрити особливості матеріальної культури українців, а саме: традиційного житла та елементів інтер'єру, національної кухні, вбрання. На основі широкого кола джерельних та історіографічних матеріалів здійснити типологізацію явищ матеріальної культури українців та порівняння їх із аналогічними явищами інших культур.

Вступ: Зазвичай під матеріальною культурою розуміють сукупність предметів, пристроїв, споруд, тобто штучно створений людиною предметний світ. В етнології під матеріальною культурою найчастіше мається на увазі комплекс вбрання, житло, їжа, господарські заняття того чи іншого етносу. Особливе місце у матеріальній культурі українців посідає житло та особливості інтер'єру.

Важливими складовими матеріальної культури є національна кухня та вбрання. Без ретельного вивчення національного одягу, системи харчування не можна сформулювати правильне уявлення про культуру того чи іншого народу, про рівень його розвитку в різні епохи.

1. Поселення, двір та житло українців.

Як стверджує етнограф А. Пономарьов, на початку XVII ст. на території України сформувалися типи житла й типи поселень, котрі можна назвати українськими. Адже вони, ґрунтуючись на давній східнослов'янській основі, створювалися в етнічних традиціях українців та в системі своєрідних соціально-економічних і природних умов України.

В Україні історично склалися три основні соціально-економічні типи сільських поселень:

- Село;
- Присілок;
- хутір.

Центром вважалася територія поблизу церкви або приміщення громадського самоуправління. Часто ці споруди розташовувалися біля площі й разом із нею становили центр. До виробничо-побутових об'єктів українського села XIX – початку XX ст. належали кузня, млин, корчма, крамниця, громадська комора (у Галичині побутовала назва – «шпихлір») та ін.

Культурно-освітні об'єкти становили початкові школи (церковнопарафіяльні й державні), а також громадські організації.

Для сільських поселень українців найхарактернішими є безсистемна, рядова, кругова, ланцюгова, комбінована і вулична форми. Можна виділити декілька типів забудови поселень:

- розсіяну (відсутність регламентації стосовно планування – Гуцульщина);
- гніздову (утворення нових дворів за рахунок поділу батьківських садиб);
- скупчену;
- комбіновану.

Поняття **двір** включає – житло, господарські будівлі та прилеглий до них невеликий виробничий майданчик. Разом із садом і городом такий двір утворював садибу.

Виділяють **три типи забудови дворів**:

- вільний (житло та господарські будівлі розміщуються окремо одне від одного);
- зімкнутий (житло та господарські будівлі повністю або частково блокуються між собою і вкриті спільним дахом);
- замкнутий (господарські приміщення та огорожа, блокуючись між собою, замикають з усіх боків подвір'я, в яке можна потрапити лише через ворота або хвіртку).

До середини ХХ ст. на території України побутував загальноукраїнський тип житла з його традиційним планом: хата + сіни + хата, з побіленими стінами і призьбою, обмазаною жовтою глиною, чотирихилим дахом.

Таким чином, форми сільських поселень українців, а також комплекс забудов на території двору розвивалися під впливом особливостей географічного середовища (наприклад, гражда на Гуцульщині), етнічних традицій, соціально-економічних умов, господарських занять населення та ін. Скорочення обсягів сільськогосподарського виробництва в індивідуальних господарствах на сучасному етапі зробило непотрібним ряд традиційних господарських споруд двору, зокрема численних приміщень для утримання худоби, зберігання та обробки зернових.

2. Символіка української хати.

Українці прискіпливо ставилися до вибору місця для нового будинку, ходили до ворожок та розпитували старих людей. У деяких випадках на цьому місці сіяли жито: якщо воно росло гарно, то вважалося, що й місце придатне для будівництва.

Згідно із народними уявленнями, не можна було будувати нову хату:

- 1) за розмірами меншою від старої;
- 2) на садибі родини, де були п'яниці, злодії тощо;
- 3) там, де люди вимерли від пошесті;
- 4) де колись вбили когось чи ще якось осквернили місце;
- 5) де раніше була церква чи якесь інше святе місце тощо.

Як жертвні атрибути під час закладин хати використовували гроші, зерно, вовну. Усі зазначені магичні обряди в далекому минулому виконували тільки чоловіки, хоча наприкінці ХІХ ст. цієї традиції вже не дотримувались.

Найважливішим елементом інтер'єру житлового приміщення українців був опалювальний пристрій – вариста піч. Піч відігравала важливе символічне значення, вона символізувала домашнє вогнище, однак водночас вважалася місцем зосередження демонічних сил.

По діагоналі від печі в хаті влаштовували «покуть», «божий кут», де розвішували образи, рушники. Однією із версій походження такої назви є те, що

колись був слов'янський божок – Покуть.

Віконні та дверні пройми, фарбували в інтенсивно червоний колір, що символізував очищення вогнем «усього входящого».

Функцію оберегу виконували також наведені крейдою хрестики навколо вікон та дверей. Оберегами слугували й рушники, якими оздоблювали вікна та двері.

Неодмінними хатніми амулетами були часник та підкова. Останню прибивали до порога чи біля нього. Часник та різні трави розвішували навколо дверей та вікон.

Таким чином, традиційно українці приділяли велику увагу місцю зведення нової хати та окремим предметам її інтер'єру. Самому закладанню хати передував тривалий процес вибору місця, який включав опитування старожилів про місце для ймовірної забудови і магичні обряди. При здійсненні останніх найчастіше використовувалися гроші, зерно та вовна. У самій ж хаті найважливіше місце займали покуть та піч, з якими пов'язано багато обрядів і ритуалів.

3. Кухня як чинник української національної культури.

Народна їжа та харчування – важлива ділянка традиційної матеріальної культури. Характер, склад і якісні характеристики щоденного харчування залежать від багатьох факторів: природно-географічних, історичних, соціально-економічних, господарсько-культурних та ін.

На природному рівні виділяється:

- 1) їжа **рослинного** (страви із зернових культур та овочів)
- 2) **тваринного** походження (м'ясні, молочні і рибні страви).

На соціальному рівні:

- **Щоденна;**
- **Святкова;**
- **обрядова їжа.**

Окрему групу становлять **напої**.

За способом обробки продуктів:

- **смажена,**
- **тушена,**

- **варена.**

Заготівлю продуктів на запас (харчі) проводили теж засобами термічної обробки (**сушіння**), а також безтермічної ферментації (**соління, квашення**) та **в'ялення**. Менш поширеним було **вудження**, характерне передусім для деяких західних районів.

Маркери української культури: борщ (справжній український борщ включав понад 50 складників), голубці, галушки, вареники, а також сало – про що свідчить приказка: *«Якби мені паном бути, то я б сало їв і салом закушував»*.

На Україні відомі три різновиди борщу: червоний, щавлевий, холодний (холодник).

Галушки поряд із борщем є певною мірою символом української національної кухні. З другої половини XVIII ст. важливе значення серед продуктів рослинного походження набула картопля, яка згодом стала для багатьох українців не лише важливим доповненням до хліба, а інколи й єдиним видом їжі.

Хліб – найбільш значущий атрибут слов'янського харчування. *«Хліб – усьому голова»*, *«Хліб та вода – козацька їда»*, *«Без хліба суха бесіда»*. На Україні завжди

Цікавими є харчові заборони українців. Наприклад, заборона вживання в їжу крові тварин. Задушених, удавлених тварин, з яких не випущена кров, у їжу не вживали, однак кров тварин, як і тельбухи, охоче споживалися у вигляді кров'янки.

У деяких районах і донині збереглася заборона користуватися на поминках виделками, а на Головосіки (Усікновення глави Іоанна Предтечі) не можна було різати продукти, що мали головку: капусту, часник, цибулю тощо.

Таким чином, українці споживали різноманітні харчові продукти, що зумовило їх традиційне багатогалузеве сільське господарство, яке поєднувало землеробство з тваринництвом і садівництвом. Різновидність щоденної, святкової та обрядової їжі поповнювали продукти бджільництва, рибальства, мисливства, збиральництва і виноградарства, якими вони займалися віддавна. Все це в сукупності вплинуло і на формування та розвиток традиційної для автохтонів України системи харчування, визначило загальноетнічні риси і локальну специфіку народної кухні.

4. Особливості народної ноші.

Сьогодні ми маємо можливість спостерігати черговий (після патріотичного піднесення на початку 90-х років ХХ ст.) ренесанс зацікавленості громадськості, а особливо молоді, до народної ноші. Елементи традиційного костюму вживаються повсюди: від своєрідної “класики вулиць” – вишиванки у поєднанні із джинсами, до виробів відомих вітчизняних та зарубіжних дизайнерів.

Традиційний одяг виконує низку **функцій**:

- захисну (захист тіла від факторів зовнішнього середовища);
- апотропеїчну (оберегова – захист від «поганого ока», злих духів за допомогою вишитих знаків і символів);
- естетичну (виражає ідеали краси і смаки певної історичної епохи);
- етнодиференціюючу (за допомогою одягу можна судити до якого етносу належить той чи інший представник);
- соціальну (вираження приналежності власника одягу до певного соціального стану);
- статеву-вікову;
- обрядову (одяг разом із атрибутами-символами (вінок, квіти, стрічки тощо завжди відповідав певним ритуалам чи обрядам));
- національну (ця функція вказує на тривалий історичний процес формування вбрання і те, що є спільним у традиційних строях на території України).

Одяг поділяють:

- **за статями** (жіночий і чоловічий),
- **за способом носіння** (*натільний* (сорочка); *поясний* (стегновий): запаска, плахта, опинка, дерга, штани; *нагрудний*: з рукавами (кофта, куртка) і без рукавів (кептарі, лейбики); *верхній* (становий): осінньо-весняний, плащоподібний та хутряний зимовий; *пояси*; *взуття*: плетене (личаки), стягнуте (постоли), зшите (черевики, чоботи); *головні убори*).
- **за призначенням** (робочий, буденний, святковий та обрядовий).

- за **способом виготовлення** традиційний український одяг поділяють (шитий і нешитий).

За місцевістю можна вирізнити і локальні особливості одягу певних регіонів України, таких як: Волинь, Поділля, Полісся, Покуття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Слобожанщина, Полтавщина та власне Наддніпрянська Україна. Саме одяг Наддніпрянщини став еталоном національного вбрання на початку відновлення незалежності України у 90-х рр. ХХ ст. Зараз же спостерігається процес до відновлення локальних особливостей вбрання, тобто все більше людей замовляє чи власноруч виготовляє, наприклад, гуцульський чи бойківський стрій (у залежності від регіону походження власника костюму).

Український жіночий святковий одяг ХІХ – початку ХХ ст. характерний надзвичайним багатством і різновидами прикрас. На Наддніпрянщині, зокрема, було популярним намисто з бурштину.

Під впливом урбанізаційних процесів селяни переймали міський тип вбрання. На Прикарпатті окремі села вже перед Першою світовою війною перейшли на міський одяг. Швидше такі процеси протікали у населених пунктах, наближених до міст. Водночас, у 30-х рр. ХХ ст. розпочався зворотний процес: використання елементів народного одягу у міському, та повернення до народної ноші.

Висновки: Таким чином, аналіз матеріальної культури українців, а саме: традиційного поселення та житла, свідчить про їхню самобутність. Народна архітектура українців відзначається своєю різноманітністю і неповторністю. При зведенні житла існувало багато неписаних вимог, необхідних для дотримання майбутнім господарем. Особлива увага приділялася предметам інтер'єру, які також мали символічне значення.

Важливою складовою матеріальної культури є національна кухня українців. Асортимент страв мав як загальноукраїнські, так і локальні особливості, і значною мірою залежав від природно-географічних, історичних, соціально-економічних та господарсько-культурних умов.

Маркерами національної кухні українців традиційно вважаються червоний борщ, галушки, куліш, сало та вареники.

Ще одним яскравим репрезентантом матеріальної культури українців є одяг, який виконує низку важливих функцій. Для українського національного строю характерна багатошаровість, пишність форм, велика кількість складових частин, які одягалися одночасно, багатство орнаменту та різноманітних атрибутів-символів.

Питання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте найбільш поширені типи забудови сільських поселень в Україні.
2. Які особливості зімкнутого типу забудови і де він зустрічається в Україні?
3. Як називається замкнутий двір у гуцулів?
4. Які місця у традиційній українській хаті вважалися священними?
5. Що таке покуть?
6. Розкрийте типологізацію традиційних страв українців?
7. Які функції виконує традиційний одяг українців?
8. Які матеріали використовувалися при оздобленні національного строю українців?
9. Що таке свита?
10. Які локальні особливості українського національного строю?

Література:

- Щербаківський В. Українське народне мистецтво. – Кн.3. – Орнаментація української хати. – Рим, 1980. – 104 с. Режим доступу: <http://etnoua.info/novyny/knyha-ornamentacija-ukrajinskoji-haty-vshcherbakivskyj/#more-3183>
- Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: Пер. з фр. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – 543 с.
- Васіна О. Літопис українського одягу. – К., 2002.
- Данилюк А. Українська хата. – К., 1991. – 108 с.
- Етногенез та етнічна історія українських Карпат. У 4 т. – Львів, 1999. – Т.1-2.
- Данилюк А. Народна архітектура Бойківщини. Житлове будівництво. – Львів: НВФ

«Українські технології», 2004. – 168 с.

Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К.: Наукова думка, 1996. – 196 с.

Ніколаєва Т. Історія українського костюма. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.

Паньків М. Народна їжа на Покутті. – Івано-Франківськ, 1991.

Ніколаєва Т., Кара-Васильєва Т. Особливості народного вбрання та вишивки українського населення Прикарпаття // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 3. – С. 67–73.

Лекція 8

ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ УКРАЇНЦІВ

1. Структура громади.
2. Молодіжна громада та закони її функціонування.
3. Функції громади.

Мета: проаналізувати структуру сільської громади в Україні і громадський побут українців; прослідкувати закони функціонування молодіжних громад; простежити функції громади і засоби їх реалізації.

Вступ: Громада завжди відігравала важливу роль у повсякденному побуті українців. Вирішувати складні завдання громадою було значно легше, ніж коли б цим займалися окремі господарі. Також важливим чинником було те, що існував єдиний центр влади, який приймав рішення і виконував функції керування громадою. Це забезпечувало порядок в селі. Тому вивчення громадського побуту та звичаєвого права є одним із пріоритетних завдань сучасної етнології.

1. Структура громади.

Громада (за С. Павлюком) – *така структурна одиниця, яка має спільну територію й певну власність (насамперед земельну), свій уряд і згідно з установленими нормами регулює усі аспекти життя своїх мешканців.*

Громадський побут охоплює ті сфери та явища суспільного життя, котрі, як правило, не пов'язані з професіональним побутом, державними інститутами. Він охоплює *нетрадиційні громадські структури* (селянська община та її органи самоврядування, братства, молодіжні громади), *норми соціальної регуляції* (звичаєве право, мораль, взаємодопомога), *норми публічного життя.*

Львівська дослідниця Г.Горинь у праці «Громадський побут сільського населення українських Карпат» розрізняє:

- *церковну громаду;*
- *територіальну громаду.*

Назви сільських старшин на різних територіях України були різними: «старець», «десятник», «соцький», «тивун», «отаман», «князь», «солтис». Зокрема, в Галичині в XIV – XV ст. на чолі громади в селах на руськім праві стояли «тивуни» та «отамани»,

на волоському – «князі» й «крайники» («князь» очолював громаду села, «крайник» був на чолі адміністрації «країни»), на німецькім – «солтиси». У ХІХ ст. поширена назва вїйт.

Крім вїйта до громадської ради люди також вибирали секретаря і 12 радних (депутатів). Вибори відбувалися на сільських зборах, які називали «сільський схід». Вїйтом старалися обрати авторитетного господаря. За виконання своїх обов'язків він отримував заробітну плату від уряду. У Галичині вїйта переобирали кожні 3 роки.

Вїйт мав доносити до громади постанови уряду.

Життя громади регулювали норми звичаєвого права.

Головним громадським осередком традиційного села і робітничого селища були церква та майдан біля церкви. Корчма (коршма, шинок) – невід'ємний компонент традиційного українського села та селища, призначений для відпочинку й харчування подорожніх і односельців. Одним із свят, що мало громадський характер, було храмове (престольне) свято на честь місцевої церкви. У великих селах, а тим більше у селищах, як правило, було кілька громад, відповідно до кількості «кутків».

Таким чином, інтереси громади перед урядовими установами відстоював вїйт. До громадської ради входили секретар та присяжні, які обиралися із найбільш авторитетних членів громади.

2. Молодіжна громада та закони її функціонування.

Важливим інститутом були молодіжні громади і пов'язані з вступом до них ініціаційні ритуали. Громади молоді ділилися на дівочі й парубочі. Парубоча громада мала ватажка – «старшого парубка», «отамана», «березу», «вожая», який часто мав помічника і скарбника. У дівочих громадах старша звалася «отаманкою», «березою», «маткою».

У межах громад здійснювалися й ініціаційні ритуали.

Класична схема ініціації переважно складалася з трьох фаз:

- виділення індивіда з суспільства і його ритуальне «вмирання»;
- далі межовий (лімінальний) період, упродовж якого ініціанти проходили навчання й різноманітні випробування;

- врешті, включення до колективу вже у новому статусі як повноправного члена.

Хлопці не тільки видиралися на високий стовп, а й показували своє вміння косити й виконувати інші сільськогосподарські роботи.

Дівчата теж проходили іспит – показували вміння варити різні страви, зокрема кашу, виконувати інші жіночі роботи – прясти, шити, вишивати, плести.

В Україні склалася практика прийому молоді до громади у ранньому віці: для дівчат – 14-15, для хлопців – 16 років.

Таким чином, молодіжні громади були окремими громадськими інституціями, які мали свої закони функціонування і посвячення у члени громади. Бажаючи вступити у молодіжну громади проходили ініціаційні ритуали, покликані підтвердити їхню готовність до парубкування чи дівування.

3. Функції громади.

Громада виконувала низку функцій:

– *функція соціального захисту* (врегулювання стосунків між конфліктуючими сторонами; охорона честі сім'ї, всієї спільноти в межах села; соціального захисту сиріт, убогих і вдів).

- *функція колективної взаємодопомоги* (толока, супряга).

Толока:

- безвідробіткова;
- відробіткова;
- оплачувана.

Толока скликала під час сінокосів, будівництва, чищення кукурудзи. Для вдів, сиріт, калік толока проводилася безвідробіткова, як допомога і дуже часто з ініціативи сусідів чи сусідок.

За статевим принципом толоки поділялися на:

- чоловічі;
- жіночі;
- мішані;

- молодіжні.

Кожна толока завершувалася обов'язковим частуванням. Подібними до толок за взаємодопомоговим характером були супряги, їх використовували бідніші господарства, котрі мали по одному коневі чи воліві, неповний реманент для обробітку ґрунту або ж тяглову силу, а не мали реманенту.

- *функція формування морально-етичного клімату в селі*, яка полягала у дотримуванні традиційних звичаїв та обрядів, за допомогою яких контролювалася поведінка кожного односельця.

З осудом ставилася громада до пияків. У Галичині заходами громади організовувалися антиалкогольні товариства «Відродження», братства тверезості. Способи боротьби із пияцтвом:

1) У багатьох парафіях священики під час першого причастя вимагали від хлопчиків приречення у тому, що вони до 21 року не будуть вживати алкоголь і палити;

2) священики вимагали на Біблії присяги тверезості;

3) громадські плебісцити на предмет заборони продажу спиртного в окремих місцевостях;

4) взяття на поруки селян, які зловживають алкоголем;

5) організація чайних вечорів.

Загалом функції, які виконувала громада, забезпечували комфортне проживання більшості її членів і були важливим важелем впливу на осіб, які веди аморальний спосіб життя.

Висновки: Отже, громада об'єднувала у своєму складі жителів певного населеного пункту, володіючи доволі великими правами. Беззаперечним є факт, що громада була самодостатньою одиницею із дієвими важелями впливу на своїх членів. На жаль, багато звичаїв, пов'язаних з функціонуванням сільських громад, було нівельовано радянською владою. Зараз в окремих селех відроджуються сільські сходи для відстоювання прав громади, особливо майнових (земельних).

Питання для самоперевірки:

1. В чому полягали обов'язки вїйта?

2. Хто входив до церковної громади?
3. Хто мав право обирати присяжних (радних)?
4. Яким чином громада забезпечувала дотримання морально-етичних норм у селі?
5. Що таке звичаєве право?

Література:

- Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). – К.: Наукова думка, 1993. – 199 с.
- Горинь Г. Роль громади у формуванні особи (історичний досвід українців) // Народознавчі Зошити. – 2008. – № 3–4. – С. 440 – 444.
- Гошко Ю. Покарання за окремі порушення громадського співжиття /// Народознавчі зошити. – 1997. – Вип. 2. – С. 75 – 81.
- Гошко Ю. Покарання за антиморальну поведінку // Народознавчі зошити. – 1997. – Вип. 2. – С. 82 – 89.
- Дошлюбне спілкування української молоді // Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич] – К. : Дуліби, 2010. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – 2010. – С. 40–55.
- Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 248 с.
- Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) / Б.Савчук. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 136 с.
- Сапеляк О. Умови формування та розвитку громадського життя українців у Галичині 20-30-их років XX ст. // Народознавчі зошити. – 1999. – № 6. – С. 804–815.

Лекція 9

ТРАДИЦІЙНА УКРАЇНСЬКА СІМ'Я: СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ (2 год.)

1. Поняття структури сім'ї.
2. Соціальний і національний склад сім'ї.
3. Проблема внутрішньосімейних взаємин. Тип авторитету.
4. Функції традиційної української сім'ї.

Мета: розкрити поняття традиційна українська сім'я; охарактеризувати соціальні типи сімей та їхні функції; визначити тип авторитету, який переважав у традиційній українській сім'ї.

Вступ:

Сім'я – базована на шлюбі або кровній спорідненості група людей, члени якої зв'язані спільністю побуту, взаємною допомогою і моральною відповідальністю. Це поняття окреслюється також словом родина. Водночас родиною може називатися і спорідненість кількох сімей, що живуть окремо (батьків і дітей, братів, сестер, дядьків та ін.). Як і кожна соціально-біологічна система, сім'я має чітку структуру, що включає взаємопов'язані підрозділи та компоненти. Всі вони постійно змінюються, віддзеркалюючи трансформацію соціально-економічних умов суспільства в цілому.

Сім'я виконує важливі функції, а родинні звичаї та обряди займають важливе місце у повсякденному житті людей.

1. Поняття структури сім'ї.

Під *структурою сім'ї* розуміється система відносин споріднення членів сім'ї, а також сукупність їх духовних, моральних і психологічних статусно-рольових відносин. При аналізі структури сім'ї враховуються такі показники:

- а) кількість членів сім'ї (проста чи розширена);
- б) характеристика стійкості родинних зв'язків, що виявляється в частоті і тривалості контактів;
- в) наявність родинних підсистем (батьки, батьки і діти, брати і сестри, бабусі ,

дідусі і т.д.);

г) межі і характер взаємин (близькість і віддаленість між родичами, норми, традиції і правила спілкування, емоційний клімат);

д) взаємини між сім'єю як стійкої малою групою і найближчим неспорідненим оточенням (друзі, колеги по роботі, сусіди, компаньйони).

В етнографії виділяють прості (інакше – малі) і складні (великі) сім'ї.

Мала сім'я складається з однієї шлюбної пари (проста, нуклеарна) з дітьми чи без них, рідше – з двох чи кількох подружніх пар родинної близькості по вертикалі, наприклад, у складі (з погляду дітей): дід, баба, тато, мама, діти. Господарство мала сім'я веде спільно і, як правило, його поділ не передбачається.

Велика сім'я (складна, нерозділена) має у своєму складі дві або більше подружні пари горизонтальної родинної близькості. У такій сім'ї так само можуть бути шлюбні пари старшого покоління, неодружені діти, а також члени сім'ї іншої родинної спорідненості.

Залежно від спорідненості великі сім'ї розрізняються на батьківські (спільно живуть батьки та їх одружені сини) і братські (спільно живуть два чи більше одружені брати).

Статистичні й етнографічні дані переконують, що вже з кінця XVIII ст. мала сім'я була основною на всій етнічній території України, їй властиві певні регіональні особливості, зокрема стосовно звичаєво-правових установок, традицій внутрішньосімейного побуту. Сім'ї, які склалися тільки із самої подружньої пари, траплялися рідко. За твердженнями А. Пономарьова, питома вага сімей без дітей наприкінці XIX ст. становила в Україні тільки **7 %**.

Таким чином, наприкінці XIX – початку XX ст. на території сучасної України переважали малі сім'ї, хоча ще в окремих селах зберігався патріархальний тип сім'ї. Історико-етнографічні джерела свідчать, що розвиток малої та великої сімей суттєво відрізнявся в соціально-економічному й морально-психологічному аспектах.

2. Соціальний і національний склад сім'ї.

Виділяють наступні соціальні типи сімей: *селянські, заробітчанські, робітничі, сім'ї інтелігенції*.

Особливо чітко простежується відмінність між ними на основі чисельності їх членів. Сім'ї світської інтелігенції, робітників і заробітчан малочисельні. У них відбувалося свідоме обмеження кількості дітей. Дітонароджуваність у таких сім'ях становила у 2–3, тоді як у селян – 5–7 осіб.

Виняток становили священичі родини. У них середній показник народжуваності, як правило, зберігався на рівні 4–5 немовлят.

Шлюби будувалися на принципах *соціальної ендогамії* (від грец. *endon* – усередині), коли перевага надавалася рівним за походженням і соціальним статусом особам. Звідси приказка «*Знайся віл з волем, а кінь з конем*», «*Воду і олію не мішають*». Прийнято вважати, що серед робітників частіше були мішані шлюби.

При виборі пари на перше місце висувались господарність, а не краса.

При виборі пари брався до уваги і релігійний чинник. Саме релігія була найголовнішим ендогамним фактором.

Перепоною для створення мішаних сімей була форма розселення національних меншин в Україні. Як правило, сільські переселенці селилися компактними національно однорідними селами, а часом – об'єднаннями «за вірою» (баптисти, старообрядці). У містах можна було зустріти цілі національно однорідні квартали і райони.

Таким чином, можна стверджувати, що у післявоєнні роки змінився як соціальний, так і національний склад сім'ї в Україні. Якщо раніше міжетнічні шлюби були рідкістю, а в окремих випадках і винятком, то 50-х – 70-х рр. ХХ ст. суттєво зросла частка міжнаціональних шлюбів. На сьогодні рідкістю стали багатодітні сім'ї, зріс шлюбний вік, значно збільшилася частка людей, які ніколи не вступали у шлюб. Загрозливих масштабів набула проблема розлучень.

3. Проблема внутрішньосімейних взаємин. Тип авторитету.

Етнографічні матеріали засвідчують пильну увагу в народному середовищі до

внутрісімейних відносин і узалежнення їх передусім від взаємин подружжя – чоловіка і жінки. Існувало кілька факторів, які суттєво впливали на подружні стосунки: 1) велика чи мала форма сім'ї (мала родина відрізнялася більшою демократичністю подружніх відносин; номінальним у ній було лідерство чоловіка, хоча нерідко його могла перейняти і жінка; натомість у великій родині ієрархічність її структури сприяла авторитарній владі чоловіка і повністю підлеглому становища жінки);

2) спосіб, у який сім'я була утворена (шлюби, укладені батьками, нерідко були нещасливими);

3) вплив церкви на сімейні відносини (літургії, проповіді парохів, реколекції – опанування ідеалів християнської родини подружніми парами);

4) вплив громадської думки, яка спиралася на встановлені канони християнської моралі і традицій.

У селянських сім'ях переважали патріархальні відносини, в інтелігенції, робітників – егалітарні (з франц. *egalite* – рівність).

Жінка посідала доволі поважні господарські та майнові права і обов'язки в подружжі. Згідно з тогочасним кодифікованим та звичаєвим правом дружина могла володіти рухомим та нерухомим майном (зокрема, отриманими у посаг речами «скринєю» та землею - «материзною»).

У сім'ї існував раз назавжди встановлений розподіл діла на «чоловіче», «жіноче» і «спільне». Більшість жіночих робіт виконувались у межах дому та поблизу нього. В обов'язок чоловіка входила робота на полі, виготовлення й лагодження сільськогосподарського реманенту, заготівля палива й будівельних матеріалів, догляд за робочою худобою. Торгівля худобою теж була чоловічою справою. Винятково чоловічими були всі роботи на полонині.

У внутрішньосімейних взаєминах важливого значення надавалося стосункам батьків і дітей. Для традиційної української сім'ї характерний дуалізм у ставленні до дітей.

Таким чином, за типом авторитету українські сім'ї поділялися на патріархальні та егалітарні. Попри ту важливу роль, яку відігравала жінка у господарських справах

сім'ї, авторитет родини і громадська думка про неї в першу чергу залежали від статусу чоловіка. Саме ж становище жінки характеризувалося неоднозначно: з одного боку вона мала право на «материзму», а з другого – була безправною порівняно із чоловіком.

4. Функції сім'ї.

Виділяють наступні функції сім'ї:

- *Економічна* – взаємна фінансова підтримка, економічне забезпечення неповнолітніх, ведення домашнього господарства та сімейного бюджету;
- *Виховна* – взаємна соціалізація дітей і батьків, забезпечення наступності духовно-моральних цінностей у суспільстві та фамільної династії, розвиток здібностей дітей і створення умов для їх самореалізації;
- *Етнічного відтворення* – реалізація потреби держави і суспільства у відтворенні населення;
- *Природного відтворення* – відтворення життя, задоволення інстинкту продовження роду, соціально-психологічної потреби в дітях;
- *Сексуально-емоційна* – задоволення сексуальних потреб шлюбних партнерів;
- *Експресивно-рекреаційна* – створення комфортного морально-психологічного клімату «свого будинку-фортеці».

Деякі дослідники виділяють ще *соціально-статусну функцію* – розподіл соціо-статевих і статусно-сімейних ролей у вирішенні спільних сімейних проблем, надання членам сім'ї певного соціального статусу в суспільстві, відтворення соціальної інфраструктури суспільства. Функції сім'ї не можна ділити на головні і другорядні, у своїй сукупності вони комплексно формують стійкість і стабільність сім'ї як соціального інституту і середовища розвитку особистості.

Отже, існування сім'ї як соціального інституту і соціально-психологічної групи забезпечувалося через виконання нею певного комплексу функцій, які значною мірою зумовлювались соціально-економічними та культурними показниками розвитку суспільства й окремих людей. Найважливішими із цих функцій були: економічна, виховна, природного та етнічного відтворення, сексуально-емоційна,

експресивно-рекреаційна та соціально-статусна.

Висновки: Таким чином, сім'я – це об'єднання, що ґрунтується на шлюбі або кривній спорідненості людей, зв'язаних духовно, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю.

Чимало показників, за якими можна характеризувати сімейні відносини, залежали від виду та соціального типу сім'ї. Загалом вивчення структури сім'ї, її соціального та національного складу зайвий раз підтверджує висловлювання про міцність місцевих традицій, важливу роль жінки у родині, важливість трудового виховання при формуванні молодого покоління.

Питання для самоперевірки:

1. Яка різниця між малою (простою) та великою (складною) сім'ями?
2. Дайте визначення патріархальна сім'я?
3. Який розподіл господарських обов'язків існував у традиційній українській сім'ї?
4. Які фактори впливали на збереження однонаціональних шлюбів в західноукраїнському селі XIX – 30-х рр. XX ст. ?
5. Накресліть основні чинники, які впливають на сучасні українські сім'ї.

Література:

Волощенко О. Сучасна українська сім'я. Режим доступу: http://unk.org.ua/blog/suchasna_ukrajinska_sim_ja/2011-10-02-18

Галько О. Сімейний уклад бойків (кінець XIX – перша половина XX століття) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 54 – 59.

Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856 – 1886). – К.: Критика, 2006. – 632 с.

Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1966. – 200 с.

Ноур А. Українська сім'я у сучасному соціумі: реалії і тенденції. Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=265>.

Охримович В. Про останки первісного комунізму у Бойків-Верховинців в сільському судовім повіті // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. 31-32. – С. 1 – 16.

Паньків І. Етнодемографічні процеси у містах і містечках Прикарпаття у II половині

XIX – на початку XX ст. (на прикладі Покуття) // Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі XX століття. Збірник науково-теоретичних статей. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 40 – 48.

Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції) / НАНУ. Ін-т народознавства. – Львів, 1999. – 142 с.

Стельмахович М. Українська родина. – К., 1995. – 32 с.

Лекція 10

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ УКРАЇНЦІВ

(2 год.)

1. Поняття ментальність та національний характер. Етнічні установки і стереотипи.
2. Риси національного характеру українців:
 - А) Інтровертність як одна із базових рис національного характеру українців;
 - Б) Індивідуалізм українського менталітету;
 - В) «Кордоцентризм» української душі;
 - Г) Антеїзм як вияв тісного зв'язку українців з природою;
 - Д) Релігійність українців з етнопсихологічного погляду;
 - Е) Вплив родинного життя на формування ментальності українців.

Мета: розкрити особливості національного характеру та ментальності українців та визначити базові чинники, які впливали на формування етнопсихології.

Вступ: вивченням психологічних особливостей етносу займається така наука як етнопсихологія. Етнопсихологія (від гр. «плем'я», «народ» та «душа») – це галузь психології, що вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування та функціонування національної самосвідомості, етнічних стереотипів та установок. Роком народження цієї науки прийнято вважати 1859 р., коли приват-доцент кафедри загального мовознавства Берлінського університету Г. Штейнталь разом із філософом М. Лацарусом почали видавати «Журнал етнічної психології та мовознавства». У своїй програмній статті «Думки про народну психологію» редактори проголосили народження нової науки – науки про пізнання народного духу.

- 1. Поняття ментальність та національний характер. Етнічні установки і стереотипи.**

Важливими поняттями в етнопсихології є поняття ментальність та національний

характер. Поняття «**ментальність**» пов'язане з такими латинськими аналогами, як *mentalis, mens*, – «розумовий», «розум», «думка» або «інтелект». Вперше поняття «ментальність» з'явилося у книзі **Л. Леві-Брюля «Ментальні функції у відсталих суспільствах»**, детальну ж розробку цієї категорії пов'язують з представниками французької школи «Анналів» (Л. Февр і М. Блок). Саме вони дали визначення цього поняття як «*бачення світу*», чи вужче – «*спосіб думання*».

В українській традиції, що складалася у діаспорних історико-філософських школах, поняття «ментальність» трактується як «*національна вдача*» чи «*вдача народу*». Досить часто у науковій літературі зустрічаються такі визначення, як «дух народу», «духовний склад нації», «національний характер», що за своїм змістом практично є нічим іншим як історичними попередниками сучасного поняття ментальності.

Ментальність – це сукупність настанов, схильностей індивіда чи соціальної групи діяти, мислити, відчувати і сприймати світ певним чином, дещо відмінним від сприйняття іншими соціальними спільнотами.

Етнічний темперамент – зовнішній вираз національного характеру (наприклад, українці – емоційні, італійці – експресивні, азіати стримані).

Не менш важливим поняттям, без якого неможливе вивчення етнопсихології українців, є поняття етнічних установок і стереотипів. **Етнічні установки** – готовності представника певної нації до своєрідних дій, поведінки в міжнаціональних контактах. Системи цих установок полегшують вибір та прийняття рішення.

В основі тієї чи іншої установки, активізуючи її в різних видах діяльності, лежить стереотип. **Стереотип** (від греч. «stereotype»: *stereos* – твердий, міцний і *typos* – форма, зразок, відбиток) – тверда, часто спрощена, стандартна думка про соціальні групи чи про окремих індивідів як представниках цих груп. Це поняття також можна розглядати як спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і з надзвичайно стійкий образ будь-якої етнічної групи чи спільноти, який легко розповсюджується на всіх його представників.

Стереотипи бувають:

- позитивними;
- негативними (про циганів, євреїв, кавказців);
- нейтральними.

Етнічні стереотипи впливають на етнічні антипатії та симпатії, що визначають поведінку людей в ситуаціях міжетнічного контакту.

Таким чином, під етнічним стереотипом маємо на увазі тверду, часто спрощену, стандартну думку про соціальні групи чи про окремих індивідів як представників цих груп. Їх можна розглядати як особливі форми обробки інформації, що полегшують орієнтацію людини у світі.

2. Риси національного характеру українців.

Над питаннями українського національного характеру, а також чинників, які його визначають, працювали М.Костомаров, І. Нечуй-Левицький («Світогляд українського народу»), В.Антонович (праця «Три національні типи народні»), І.Франко, М. Грушевський, М. Міхновський, В.Липинський, Д.Донцов, М. Шлемкевич (праця «Галичанство»), В. Петров, О. Бочковський, І.Лисяк-Рудницький та багато інших дослідників. Серед сучасних дослідників можна назвати львівського етнографа М.Балагутрака, який вивчає історію розвитку етнопсихології ХІХ ст.

Розглянемо найбільш важливі риси національного характеру українців.

А) Інтровертність як одна із базових рис національного характеру українців.

Інтровертність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності виявляється у зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу. Чималу увагу проблемі інтровертності української вдачі приділяв етнопсихолог **В. Янів**, який за праці у даній галузі (їх налічується понад 100) був обраний заступником Голови НТШ Європи, членом Міжнародної вільної академії наук у Парижі, Німецького психологічного товариства та ін.

Б) Індивідуалізм українського менталітету.

Індивідуалізм українського менталітету отримав у працях дослідників найрізноманітніші епітети: **“вибулий”** (В. Янів), **“безмежний”** (І. Мірчук),

“самоізолюючий” (Д. Чижевський), “анархійний” (В. Липинський) тощо. У їхньому розумінні **індивідуалізм** – прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, дисциплінованості й організованості.

В) «Кордоцентризм» української душі.

Кордоцентризм – підстава української духовності, означає те, що в житті людини, в її світогляді провідну роль, тобто мотиваційну й рушійну, відіграють не розумово-раціональні сили людини, а її емоції, почуття або, образно кажучи, потенції людського серця (“кордо” взяте від латинського “cor”, родовий відмінок – “co”, що перекладається як “серце”). Найбільше відтворив кордоцентричність українського менталітету **Памфіл Юркевич (1827 – 1874 рр.)** у праці “Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого”.

Г) Антеїзм як вияв тісного зв'язку українців з природою.

Антеїзм (від імені давньогрецького героя, що брав силу від Землі-Матері, і якого Геркулес зумів побороти лише відірвавши від землі). Природа посідала значне місце в житті українців, що відображено у великій кількості образів природи у фольклорі, у використанні її елементів у святкових обрядах і в прикрашанні осель. Поет Т.Шевченко персоніфікував природу у своїй поезії. Теоретичне осмислення та оцінку цього тісного зв'язку із землею знаходимо у “Листах до братів-хліборобів” В. Липинського.

Д). Релігійність українців з етнопсихологічного погляду.

Дослідник М. Костомаров у праці «Дві руські народності» підкреслив внутрішню релігійність українці на відміну від росіян, прагнення одухотворити весь світ, національну толерантність.

Найбільш вичерпну характеристику релігійності українців дав **В. Янів** у дослідженні «Релігійність українця з етнопсихологічного погляду». У ній автор звернувся до витоків цього явища і довів, що селянською нацією ми були не тільки у результаті історичного процесу, але і психологічного (із вдачі), а «для психіки селянина, зв'язаною з природою та землею, саме релігійність дуже властива».

Е). Вплив родинного життя на формування ментальності українців.

За дослідником Б. Цимбалістим, родинне життя є «носієм традицій у способі думання, настанов до зовнішніх і внутрішніх побудов, типових відповідей на різні ситуації». Родина здійснює формуючий вплив на душу народу, відповідно із панівної ролі жінки у сім'ї впливає характер українського патріотизму як любові синів до матері (звідси «Україна-мати», «Ненька-Україна»). У наших поетів Україна виступає під символом жінки-матері (Т. Шевченко), а у релігійному житті панує культ Богоматері.

- Загалом більшість дослідників характеризують українську ментальність як амбівалентну. Домінуючі прикмети не зосереджуються виключно навколо одного з полюсів, та саме вони визначають своєрідність етноменталітету українців: жіночність визначила неконфліктний характер; яскраво виражена сенсорика зумовила схильність до компромісів і беззахисність, здатну провокувати агресію; посилена ірраціональність української психіки загострила чуттєвість з її етичністю і естетизмом, які духовно ушляхетнюють націю; нестабільність продукує інертність, апатію, тривогу як настрої – домени народу.

Висновки: Отже, поняття, «національна ментальність», «менталітет нації», «національний характер» носить міждисциплінарний характер, воно виникло на перехресті багатьох гуманітарних наук. Це зумовило різні методологічні підходи до досліджуваної проблематики, а також привело до ряду труднощів, пов'язаних із особливостями самого явища (його виявлення відбувається лише у предметній діяльності, поведінці й спілкуванні представників спільноти).

Питання для самоперевірки:

1. Які три основні шляхи визначення психологічного типу народу накреслив Д. Чижевський у праці «*Нариси з історії філософії на Україні*»?
2. В чому суть української «філософії серця»?
3. Які оцінки дослідників отримала така риса національного характеру як індивідуалізм?
4. В чому позитивні і негативні сторони українського індивідуалізму?
5. Що ми розуміємо під поняттям «амбівалентність» української ментальності?

Література:

- Бойко В. О. Кульчицький: у пошуках української душі // Віче. – 1998. – № 9. – С. 107 – 114.
- Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1993. – Т. 1.
- Липинський В. Листи до братів-хліборобів, писані в 1919-1926 рр. – Нью-Йорк, 1954. – 470 с.
- Мірчук І. Етнопсихологія і культура українського народу // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 1 – 2. – С. 37 – 46.
- Онацький Е. Особливості етнопсихології українців // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 3. – С. 43 – 53.
- Українська душа. – К., 1992. – 128 с.
- Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Упорядк. М.Шаповал. – К.: Знання, 2006. – 344 с.
- Янів В. Проблема психологічного екциденталізму України // Мандрівець. – 1994. – № 1. – С. 65 – 74.
- Янів В. Українська етнопсихологія і наш національний виховний ідеал // Народна творчість та етнографія. – 1998. – №5 – 6. – С. 68 – 85.